

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Παγκόσμιες Προκλήσεις και Συστήματα Αναλύσεων»

Οι προεκτάσεις της παραπληροφόρησης στην Σερβία και το Μαυροβούνιο και η ρωσική επίδραση στην εξάπλωση της

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία Ειδίκευσης
«Διοικητική της διακινδύνευσης στην παγκόσμια πολιτική»

Ελένη Βασδόκα

Τριμελής επιτροπή:
Αναπληρωτής Καθηγητής Νικόλαος Τζιφάκης (ε)
Αναπληρωτής Καθηγητής Ευστάθιος Τ. Φακιολάς
Αναπληρωτής Καθηγητής Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης

(ε) – Επιβλέπων/ουσα

Τελική έκδοση
Κόρινθος, 2022

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE
SCHOOL OF SOCIAL & POLITICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & INTERNATIONAL RELATIONS

MASTER'S PROGRAMME IN
"GLOBAL RISKS AND ANALYTICS"

The consequences of disinformation in Serbia and Montenegro and the Russian role on its spread

*Master's dissertation specializing in
"Risk management in global politics"*

Eleni Vasdoka

Committee:

Associate Professor Nikolaos Tzifakis (s)
Associate Professor Efstathios T. Fakiolas,
Associate Professor Nikitas-Spyros Koutsoukis
(s) – Supervisor

Final version
Corinth, Greece, 2022

Φύλλο αξιολόγησης

Η διπλωματική εργασία βιβλιογραφικής ανασκόπησης με τίτλο « Οι προεκτάσεις της παραπληροφόρησης στην Σερβία και το Μαυροβούνιο και η ρωσική επίδραση στην εξάπλωση της» της Ελένης Βασδόκα αξιολογήθηκε από την τριμελή επιτροπή, τόσο ως προς την ποιότητα του κειμένου, όσο και ως προς την ποιότητα της προφορικής παρουσίασης και υπεράσπισης της διπλωματικής εργασίας ενώπιον ακροατηρίου.

Η διαδικασία αξιολόγησης της διπλωματικής εργασίας ολοκληρώθηκε την.....
με γενική επίδοση:

Καλώς

Λίαν Καλώς

Άριστα

Τα μέλη της τριμελούς επιτροπής:

1. Αναπληρωτής Καθηγητής Νικόλαος Τζιφάκης (ε)
2. Αναπληρωτής Καθηγητής Ευστάθιος Τ. Φακιολάς
3. Αναπληρωτής Καθηγητής Νικήτας-Σπύρος Κουτσούκης

Abstract

Disinformation is used to intentionally spread misleading information with the purpose of manipulating an individual or a group of people. The Covid-19 pandemic and the Russian invasion of Ukraine created fertile ground for the spread of disinformation in the Western Balkans. The thesis is a literature review, the central purpose of which is to investigate the issue of disinformation in Serbia and Montenegro, two countries which until 2006 officially formed the State Union of Serbia and Montenegro, and also to explore the role of foreign countries using a risk assessment matrix.

Key Terms: Western Balkans, disinformation, risk management, bilateral relations, Russian influence.

Περίληψη

Η παραπληροφόρηση χρησιμοποιείται για την σκόπιμη διάδοση παραπλανητικών πληροφοριών με σημαντικότερο σκοπό την χειραγώγηση ενός ατόμου ή μιας μερίδας ανθρώπων. Η πανδημία του Covid-19 και η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση της παραπληροφόρησης στα Δυτικά Βαλκάνια. Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μελέτη βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Ο κεντρικός σκοπός είναι η διερεύνηση του ζητήματος της παραπληροφόρησης στην Σερβία και το Μαυροβούνιο, δύο χώρες οι οποίες έως το 2006 αποτελούσαν επίσημα την *Ένωση Κρατών Σερβίας και Μαυροβουνίου* και ο ρόλος των ξένων χωρών. Πρόκειται για δύο χώρες στις οποίες η παραπληροφόρηση προέρχεται από διαφορετικές πηγές. Στη Σερβία η παραπληροφόρηση προέρχεται από την κυβερνητική πολιτική του Νυčić ενώ στο Μαυροβούνιο από την επίδραση εξωτερικών παραγόντων. Τέλος, έχει χρησιμοποιηθεί η ανάλυση κινδύνων μήτρα κινδύνων (Risk Matrix) στα πλαίσια της ανάλυσης των κινδύνων της παραπληροφόρησης.

Όροι κλειδιά: Δυτικά Βαλκάνια, παραπληροφόρηση, διακινδύνευση ρίσκου, διμερείς σχέσεις, ρωσική επιρροή.

Ευχαριστίες

Με την αποστολή και παράδοση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου για την πολύτιμη αρωγή και καθοδήγηση του επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Νικόλαο Τζιφάκη. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τη μητέρα μου για την υποστήριξη της. Τέλος, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την συνδρομή όλων των εκπαιδευτικών και λοιπού προσωπικού του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Ελένη Βασδόκα

Σεπτέμβριος 2022

Περιεχόμενα

Φύλλο αξιολόγησης	3
Abstract	4
Περίληψη	5
Ευχαριστίες.....	6
Περιεχόμενα	7
1 Εισαγωγή	9
2 Παραπληροφόρηση: Θεωρητικό υπόβαθρο	12
3 Χώρα μελέτης: Σερβία.....	14
3.1 Οικονομικός έλεγχος των μέσων ενημέρωσης	15
3.2 Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης.....	17
3.3 Κόσμοβο.....	19
3.4 Εθνικές Μειονότητες	19
3.5 COVID-19 και καλλιέργεια αντί-δυτικού κλίματος.....	20
3.6 Ρωσία.....	21
4 Χώρα μελέτης: Μαυροβούνιο	24
4.1 Οικονομικός έλεγχος και ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης	26
4.2 Εξωτερικοί παράγοντες	26
4.3 Σχέσεις Σερβίας και Μαυροβουνίου.....	27
5 Ανάλυση κινδύνων της παραπληροφόρησης	31
5.1 Αξιολόγηση κινδύνων.....	32
5.2 Αξιολόγηση Κινδύνων και μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)	32
6 Συμπεράσματα	37
Κατάλογος Πηγών	39

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Κλίμακα Πιθανότητας	10
Πίνακας 2. Κλίμακα αντικτύπου	11
Πίνακας 3. Κύρια μέσα ενημέρωσης στη Σερβία.....	15
Πίνακας 4. Κύριες τακτικές που χρησιμοποιεί ο Νυζίć	18
Πίνακας 5. Κίνδυνοι της παραπληροφόρησης	31
Πίνακας 6. Αναγνώριση κύριων κινδύνων της παραπληροφόρησης	32
Πίνακας 7.Αξιολόγηση κινδύνου για την Σερβία	32
Πίνακας 8. Αξιολόγηση κινδύνου για το Μαυροβούνιο	33
Πίνακας 9. Επεξήγηση χρωμάτων στην αξιολόγηση κινδύνου	35
Πίνακας 10. Μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)-Σερβία	35
Πίνακας 11. Μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)-Μαυροβούνιο	36

1 Εισαγωγή

Η παραπληροφόρηση είναι ένα από τα πιο καθοριστικά ζητήματα της εποχής μας (Butcher, 2019). Ενισχύθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID-19, όταν οι θεωρίες συνωμοσιών και οι ψευδείς ειδήσεις σχετικά με την πορεία της πανδημίας πολλαπλασιάστηκαν. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ονόμασε το φαινόμενο αυτό *infodemic* καθώς σημειώθηκαν, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, περισσότεροι από 6000 θάνατοι λόγω της παραπληροφόρησης (WHO, 2021). Η ραγδαία εξάπλωση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης δημιούργησαν γρήγορα ένα γόνιμο περιβάλλον για τη μαζική διάδοση παραπλανητικών ειδήσεων και πληροφοριών. Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης αν και συναντάται σε όλο τον δυτικό κόσμο, στα Δυτικά Βαλκάνια αποτελεί ένα ενδημικό φαινόμενο της πολιτικής ατζέντας.

Στα Βαλκάνια η παραπληροφόρηση είναι κυρίως σύμπτωμα κοινωνικής και πολιτικής αστάθειας (European Union, 2021). Σε μια περιοχή όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί είναι ιδιαίτερα εύθραυστοι, η παραπληροφόρηση αποτελεί πραγματική απειλή για τη δημοκρατία, τον πλουραλισμό, τον διάλογο και την ελευθερία της έκφρασης. Παράλληλα έχει σημαντικό αντίκτυπο στις εκλογές, τα δημοψηφίσματα και τις πολιτικές εξελίξεις. Αποτελεί ένα ισχυρό εμπόδιο στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στην συμφιλίωση και στην συνεργασία των κρατών. (RCC - Regional Cooperation Council, 2022). Παράλληλα, δημιουργεί διχόνοια εντός των κόλπων των χωρών και τις καθιστά ευάλωτες σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως είναι η Ρωσία, η Κίνα και η Τουρκία, υπονομεύοντας παράλληλα και τη θέση και το ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, παρά την εμπλοκή εξωτερικών δυνάμεων, ο κύριος όγκος της παραπληροφόρησης στα Δυτικά Βαλκάνια και ιδιαίτερα στη Σερβία παράγεται και διαδίδεται από εσωτερικούς παράγοντες (EU, 2021) οι οποίοι εκμεταλλεύονται εθνικές, κοινωνικές και οικονομικές διαιρέσεις. Αυτό κυρίως αποδίδεται στο γεγονός πως οι κοινωνίες στην περιοχή δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένες και ισχυρές σε τομείς όπως το κράτος δικαίου ή ανεξαρτησίας των ΜΜΕ, όπως σημειώνει και η Jelena Milic, διευθύντρια του Center for Euro-Atlantic Studies στη Σερβία. Την ίδια άποψη έχει διατυπώσει και ο Adnan Huskic, πρόεδρος του Center for Election Studies in Bosnia & Herzegovina. Επιπρόσθετα, εκτός της αδυναμίας των θεσμών, υπάρχουν εσωτερικά ρήγματα και συγκρούσεις.

Στη διπλωματική εργασία γίνεται μελέτη και ανάλυση της κατάστασης που επικρατεί σε δύο βαλκανικές χώρες: την Σερβία και το Μαυροβούνιο. Η Σερβία αποτελεί τη μεγαλύτερη χώρα των δυτικών Βαλκανίων και η πολιτισμική και γλωσσική εγγύτητα της με τις άλλες χώρες παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ενώ και η πολιτική τακτική που ακολουθεί και οι επιλογές της επηρεάζουν άμεσα τα γειτονικά της κράτη. Οι πληγές της δεκαετίας του 1990 παραμένουν ακόμη φανερές και τα ανοιχτά μέτωπα είναι αρκετά: Ανεξαρτησία του Κοσόβου, πίεση για ευθυγράμμιση με τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πτώση της δημοτικότητας του κυβερνώντος κόμματος, ενεργειακή κρίση επιβαρύνουν το κλίμα στη χώρα (Dragojlo, 2022).

Εκτός από τα παραπάνω, η μελέτη της Σερβίας είναι σημαντική καθώς επιδιώκει εδώ και χρόνια να ισορροπεί ανάμεσα στη Δύση και την Ρωσία και να διατηρεί ίσες αποστάσεις. Η στάση αυτή δεν άλλαξε σημαντικά ούτε και με την ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Αυτό λειτουργεί ευεργετικά για τη Ρωσία η οποία προσπαθεί, μεταξύ άλλων, να καθυστερήσει τις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων να ενταχθούν στους δυτικούς θεσμούς. Η παραπληροφόρηση και ο έλεγχος της πληροφορίας εντοπίζεται στον πυρήνα όλων των παραπάνω ζητημάτων και ενισχύεται μέσω αυτών.

Από την άλλη πλευρά, το Μαυροβούνιο επιλέχτηκε ως αντικείμενο μελέτης καθώς, έως και τις αρχές του 21ου αιώνα, διατηρούσε πολύ στενές σχέσεις με τη Σερβία στα πλαίσια της συνύπαρξης τους ως συνιστώσες Δημοκρατίες, της ομοσπονδίας που αρχικά ονομάζονταν Γιουγκοσλαβία και μετέπειτα Σερβία και Μαυροβούνιο. Αν και διατηρεί σχέσεις με σημαντικούς εξωτερικούς παράγοντες, όπως είναι η Ρωσία και η Κίνα, δεν είναι τόσο στενές όπως με τη Σερβία. Η παραπληροφόρηση στην περίπτωση του Μαυροβουνίου παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από εκείνη της Σερβίας, παρά τη γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα των χωρών. Άλλωστε, υπάρχει ένα σημαντικό ποσοστό σέρβων στη χώρα γεγονός που δικαιολογεί το έντονο ενδιαφέρον αλλά και την εμπλοκή της Σερβίας στο εσωτερικό της χώρας αυτής. Συμπερασματικά, σύμφωνα με την βιβλιογραφική ανασκόπηση, η παραπληροφόρηση στην περίπτωση της Σερβίας πηγάζει από εσωτερικούς παράγοντες και δρώντες ενώ στο Μαυροβούνιο από εξωτερικούς.

Η παρούσα διπλωματική γίνεται χρήση ενός εξαιρετικά βοηθητικού εργαλείου, της μήτρας κινδύνων. Η μήτρα κινδύνων (risk matrix) βασίζεται σε δύο αλληλένδετους παράγοντες: την πιθανότητα να συμβεί το γεγονός κινδύνου και τον πιθανό αντίκτυπο που θα έχει το γεγονός αυτό (Auditboard, 2021). Η σημαντικότητα του κινδύνου προκύπτει από πολλαπλασιασμό δύο στοιχείων: της «πιθανότητας» με τον «αντίκτυπο» Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να σημειωθεί πως η σημαντικότητα η οποία προκύπτει είναι σχετική. Παρακάτω παρατίθενται οι πίνακες 1 και 2 για την καλύτερη κατανόηση των κλιμάκων της πιθανότητας και του αντίτυπου.

Πίνακας 1. Κλίμακα Πιθανότητας

Κλίμακα	Τίτλος
5	Πολύ υψηλή
4	Υψηλή
3	Μεσαία
2	Χαμηλή
1	Πολύ χαμηλή

Πίνακας 2. Κλίμακα αντικτύπου

Κλίμακα	Τίτλος
5	Πολύ υψηλός
4	Υψηλός
3	Μεσαίος
2	Χαμηλός
1	Πολύ χαμηλός

Στην ευρύτερη βιβλιογραφία, η παραπληροφόρηση θεωρείται τροχοπέδη για τις δημοκρατικές διαδικασίες και για το κράτος δικαίου. Αν και υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στις δύο υποψήφιες προς ένταξη χώρες, η κύρια πηγή διάδοσης παραπλανητικών και ψευδών ειδήσεων διαφέρει. Για αυτό το λόγο εξηγούνται αναλυτικά ποιες είναι οι συνθήκες των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην κάθε χώρα, των δημοσιογράφων και πως οι εκάστοτε κυβερνήσεις και πολιτικοί παράγοντες εμπλέκονται στον έλεγχο της πληροφορίας. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται και ο ρόλος που διαδραματίζει η Ρωσία, η οποία συνδέεται άμεσα με την εξάπλωση της παραπληροφόρησης τόσο στη Σερβία όσο και στο Μαυροβούνιο.

Η διπλωματική εργασία εκπονήθηκε με τη μέθοδο της δευτερογενούς βιβλιογραφικής έρευνας καθώς και της συγκριτικής μεθόδου η οποία εξυπηρετεί την ανάλυση των δύο περιπτωσιολογικών μελετών, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Για την παρούσα μελέτη βιβλιογραφικής ανασκόπησης πραγματοποιήθηκε δευτερογενής βιβλιογραφική έρευνα. Τα στοιχεία προήλθαν από ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία τα οποία αντλήθηκαν μέσω του Συνδέσμου Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (HEAL-Link). Παράλληλα, πηγές αποτέλεσαν διαδικτυακά άρθρα και εκθέσεις Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και πρωτοβουλιών που επικεντρώνονται στην καταπολέμηση της παραπληροφόρησης. Επιπλέον, έρευνες και μελέτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέφεραν σημαντικά στην άντληση πληροφοριών. Σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε υλικό και από ιστοσελίδες ενημέρωσης και ειδησεογραφικά site όπως το Balkan Insight, το EURACTIV και Al Jazeera.

Στοιχεία παρατέθηκαν επιπλέον και από τον δείκτη ελευθερίας τύπου Index των Δημοσιογράφων Χωρίς Σύνορα (Reporters Without Borders, RSF). Πρόκειται για την κατάταξη των χωρών σε παγκόσμια κλίμακα σε θέματα που αφορούν την ελευθερία του τύπου και των δημοσιογράφων. Τέλος, η μήτρα κινδύνων, risk matrix, ως εργαλείο της διακινδύνευσης ρίσκου διευκολύνει την αξιολόγηση και ιεράρχηση κινδύνων και επιπτώσεων της παραπληροφόρησης στην Σερβία και το Μαυροβούνιο (Saviom, n.d).

2 Παραπληροφόρηση: Θεωρητικό υπόβαθρο

Η παρούσα διπλωματική εργασία απαιτεί την κατανόηση του περιεχομένου της έννοιας της παραπληροφόρησης. Στην αγγλική γλώσσα η παραπληροφόρηση διατυπώνεται με δύο όρους, οι οποίοι ωστόσο έχουν σημαντικές διαφορές. Οι όροι αυτοί, όπως αποδίδονται στην αγγλική, είναι: **disinformation** και **misinformation**. Σύμφωνα με το λεξικό της Οξφόρδης οι ορισμοί στην ελληνική απόδοση είναι οι εξής:

Disinformation: Ψευδή πληροφορία που δίνεται εσκεμμένα (πρωτότυπη έκδοση: false information that is given deliberately)

Misinformation: Η πράξη της παροχής λανθασμένων πληροφοριών για κάτι (πρωτότυπη έκδοση: the act of giving wrong information about something)

Σύμφωνα με τον καθηγητή Jevin West του πανεπιστημίου της Ουάσιγκτον είναι σημαντικό να μελετάμε τα παραπάνω δύο φαινόμενα παραπληροφόρησης ως διαφορετικά και όχι ως σύνολο εάν θέλουμε να τα αντιμετωπίσουμε. Και οι δυο περιπτώσεις αφορούν την διάδοση και εξάπλωση ψευδών ειδήσεων, ωστόσο διαφέρει το κίνητρο που οδηγεί στην πράξη αυτή. Σύμφωνα με τον ίδιο, η παραπληροφόρηση (disinformation) *προέρχεται από σημαντικούς φορείς, είναι συντονισμένη και δύσκολο να εντοπιστεί* (West, 2022)

Τα τελευταία χρόνια έχει προστεθεί και ο όρος *malinformation*. Σύμφωνα με τους Wardle, C. & H. Derakshan. (2017), *malinformation* είναι πραγματικές πληροφορίες οι οποίες κοινοποιούνται για να βλάψουν (πρωτότυπη έκδοση: *Malinformation is genuine information that is shared to cause harm*).

Η διπλωματική εργασία θα στηριχθεί στον πρώτο ορισμό της παραπληροφόρησης, ο οποίος αποδίδεται στην αγγλική ως *disinformation*, δηλαδή εσκεμμένα διάδοση πληροφοριών. Η απόδοση του ορισμού αυτού εξυπηρετεί και εξηγεί καλύτερα τις ενέργειες της κυβέρνησης του Aleksandar Vučić στη Σερβία και την επιρροή εξωτερικών παραγόντων στο Μαυροβούνιο.

Η χειραγωγή της κοινής γνώμης μέσω της παραπληροφόρησης έχει αναδειχθεί ως μια από τις πιο βασικές απειλές που αντιμετωπίζει η σύγχρονη ψηφιακή κοινωνία. Η παραπληροφόρηση αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία, πολώνει τον πολιτικό διάλογο και μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικές διαταραχές (RCC - Regional Cooperation Council, 2022).

Σε όλο τον κόσμο πολιτικά κόμματα καταναλώνουν σημαντικούς πόρους για να χειραγωγήσουν και να υποκινήσουν την κοινή γνώμη, να ελέγξουν την ροή της πληροφορίας και να διαδώσουν υλικό που εξυπηρετεί συμφέροντα τους (Bradshaw, Howard, 2017). Αυτό επιτυγχάνεται μέσω ψευδών ειδήσεων, bots, trolls και δημιουργία ψεύτικων λογαριασμών καθώς και με άσκηση πίεσης σε ειδησεογραφικά πρακτορεία και φίμωση δημοσιογράφων. Ανάμεσα στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, το Facebook παραμένει το πρώτο κοινωνικό δίκτυο για την παραπληροφόρηση καθώς εντοπίστηκαν οργανωμένες εκστρατείες προπαγάνδας σε 56 χώρες (Bradshaw, Howard, 2017)

Για παράδειγμα, το 2016 κατά τη διάρκεια των εκλογών στις ΗΠΑ, το twitter εντόπισε περισσότερους από 50.000 λογαριασμούς ανεπιθύμητης αλληλογραφίας συνδεδεμένους με τη Ρωσία. Παράλληλα, πλατφόρμες μέσων κοινωνικής δικτύωσης ανέστειλαν λογαριασμούς που θεωρήθηκαν πως συνδέονται με τις κυβερνήσεις της Κίνας και της Σαουδικής Αραβίας (Oxford University, 2019). Το 2019 και το 2020, το Facebook εντόπισε εκστρατείες οι οποίες προωθούνταν μέσω της πλατφόρμας του και συνδέονταν με τον Ρώσο επιχειρηματία Yevgeny Prigozhin. Είχαν δημιουργηθεί ψεύτικες σελίδες οι οποίες θεωρούνταν ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης και δημοσίευαν τακτικά πολιτικά σκίτσα έχοντας ως επίκεντρο την Λιβύη. Το 2020, επεκτάθηκε η παρουσία τους με καθημερινά podcasts. Τέλος, το 2021 διαγράφηκαν σελίδες στις πλατφόρμες του Facebook και του Instagram οι οποίες προσποιούνταν ότι αντιπροσωπεύουν το πιο δημοφιλές τηλεοπτικό κανάλι του Αφγανιστάν. (Goldstein, Grossman, 2021).

Την παραπληροφόρηση συμπληρώνουν και οι θεωρίες συνωμοσίας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια κρίσεων και εκτεταμένης αβεβαιότητας, όπως σε περιπτώσεις πολεμικών συρράξεων, επιθέσεων και πανδημιών. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί και από τις θεωρίες που διαδόθηκαν για την επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου στις ΗΠΑ, για την δολοφονία του John F. Kennedy. Οι θεωρίες συνωμοσίας είναι συναισθηματικά φορτισμένες, προσφέρουν άμεσες και ευκολόπιστες απαντήσεις και συνήθως είναι δύσκολο να παραποιηθούν και να διαψευστούν (Britannica, n.d). Συγκεκριμένα στη Σερβία απέκτησαν πρόσφορο έδαφος ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της άνοιξης του 1999. Επικεντρώθηκαν κυρίως σε θεωρίες γύρω από τη Δύση και το NATO. Οι θεωρίες συνωμοσίας άκμασαν εκ νέου με την πανδημία του Covid-19 και εξαπλώθηκαν όχι μόνο στη Σερβία αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Σύμφωνα με έρευνα που διεξάχθηκε το 2020 από το Balkans in Europe Policy Advisory Group, BiEPAG, περισσότερο από το 75% του πληθυσμού στα δυτικά Βαλκάνια πιστεύουν σε κάποια από τις θεωρίες συνωμοσίας για τον COVID-19.

3 Χώρα μελέτης: Σερβία

Οι συζητήσεις για την παραπληροφόρηση και τον έλεγχο των μέσω μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ) στα Δυτικά Βαλκάνια επικεντρώνονται κυρίως στη Σερβία και την επικρατούσα κατάσταση υπό την κυβέρνηση Βυζιζ. Το τοπίο των ΜΜΕ είναι διαιρεμένο σε φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης και σε αυτά που παλεύουν να διατηρήσουν την ανεξαρτησία και αντικειμενικότητά τους, τα οποία υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο και λογοκρισία ώστε να περιορισθεί η δραστηριότητά τους. Ο διαχωρισμός αυτός αντικατοπτρίζεται στο εσωτερικό της χώρας καθώς και σε πολιτικό-κοινωνικό επίπεδο ως ένα βαθμό (ARTICLE 19, 2021). Τα φιλοκυβερνητικά ταμπλόιντ είναι υπεύθυνα για τον κύριο όγκο της παραπληροφόρησης, ενώ έντονη είναι και η επιρροή εξωτερικών παραγόντων, όπως της Ρωσίας και της Κίνας (Burazer, n.d). Κύριος στόχος της κυβερνητικής προπαγάνδας και παραπληροφόρησης είναι η επιρροή της κοινής γνώμης όσον αφορά εκλογικά αποτελέσματα, δημόσια πρόσωπα αλλά και την εσωτερική και εξωτερική σερβική πολιτική.

Η επιδείνωση της κατάστασης ιδιαίτερα όσον αφορά την ελευθερία του τύπου ξεκίνησε με τον Boris Tadić και συνεχίστηκε με την άνοδο του Βυζιζ στην εξουσία (Djuricic, 2018). Από το 2012 έως και σήμερα ο Βυζιζ έχει εδραιώσει την παρουσία του στο Σερβικό Προοδευτικό Κόμμα (SNS) και τον Μάιο του 2017 ανέλαβε την προεδρία της χώρας. Βρίσκεται στην πολιτική σκηνή για περισσότερα από 30 χρόνια (Freedom House, 2020). Ξεκίνησε την πολιτική του πορεία ως Υπουργός Πληροφοριών της Σερβίας, κατά τη διάρκεια των Γιουγκοσλαβικών πολέμων (Robert, 2016). Σήμερα έχει κατορθώσει, μέσω της πολιτικής του τακτικής, να θέσει σε κίνδυνο τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών, να περιορίσει την λειτουργία και τη δράση των ΜΜΕ με στόχο να διασφαλίσει την πολιτική σταθερότητα και την παρουσία του στην κυβέρνηση και στην εξουσία. Όλες αυτές οι πρακτικές υποβοηθούνται από την απουσία κατάλληλων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών στον χώρο των μέσων ενημέρωσης στη χώρα

Το νομοθετικό πλαίσιο γύρω από την ελευθερία του τύπου δύναται να χαρακτηριστεί επαρκές. Το 2020 εγκρίθηκε ένα νέο σχέδιο δράσης για τα ΜΜΕ με στόχο την ενίσχυση της ελευθερίας της έκφρασης, τον εκδημοκρατισμό και την εφαρμογή των προτύπων που ορίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση (EPTISA, n.d). Στο πλαίσιο αυτό συστήθηκαν δύο ομάδες για την προστασία των δημοσιογράφων αλλά και την εκπόνηση σχεδίου αντιμετώπισης προβλημάτων στον χώρο των μέσων ενημέρωσης. Οι ομάδες αυτές δεν κατάφεραν με τη δράση τους να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου (World Press Freedom Index) των Δημοσιογράφων Χωρίς Σύνορα (Reporters Without Borders, RSF) το 2022 η Σερβία έλαβε την 79^η θέση στην παγκόσμια κατάταξη (RSF, 2022). Ο δείκτης διαμορφώνεται στη βάση του νομικού, οικονομικού και κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου της εκάστοτε χώρας καθώς και της ασφάλειας που απολαμβάνουν οι δημοσιογράφοι (RSF, 2022). Είναι σημαντικό

να σημειωθεί πως η κατάταξη των χωρών ως ένα βαθμό βασίζεται σε υποκειμενικά κριτήρια όπως είναι οι προσωπικές απόψεις, αντιλήψεις και βιώματα των δημοσιογράφων. Μεταξύ άλλων, η έκθεση κάνει αναφορά σε «εκστρατείες συκοφαντικής δυσφήμισης» που προωθούνται από φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης καθώς και σε «συνωμοσίες» μεταξύ πολιτικών και ΜΜΕ (Djuricic, 2018).

3.1 Οικονομικός έλεγχος των μέσων ενημέρωσης

Μια από τις μεθόδους της κυβέρνησης για τον έλεγχο και τον περιορισμό των ΜΜΕ, είναι η χρηματοδότηση μέσων ενημέρωσης και δημοσιογράφων που είναι πρόθυμοι να ακολουθήσουν την κυβερνητική γραμμή (Dragomir, 2017). Στη Σερβία, τα κυριότερα μέσα ενημέρωσης εθνικής εμβέλειας ανήκουν ή διαχειρίζονται από άτομα που έχουν ενεργό ρόλο στο κυβερνών κόμμα (Centre for Contemporary Politics, 2021). Η κυβέρνηση ασκεί επιρροή στη δημόσια ραδιοτηλεόραση μέσω χρηματοδότησης από τον κρατικό προϋπολογισμό και διορίζοντας δικούς της ανθρώπους ως μέλη σε διοικητικά συμβούλια. Τα μέλη αυτά, επιλέγονται από ένα ανεξάρτητο όργανο, το REM (Regulatory Authority of Electronic Media). Αυτή η Ρυθμιστική Αρχή είναι θεωρητικά μόνο ανεξάρτητη αφού ελέγχεται από την κυβερνώσα κοινοβουλευτική πλειοψηφία (Centre for Contemporary Politics, 2021). Έκθεση του Balkan Investigative Reporting Network του 2018 ανέφερε ότι αποκαλύφθηκαν καταχρήσεις στην κατανομή κρατικών πόρων ύψους 10 εκατομμυρίων ευρώ που διοχετεύθηκαν σε μέσα ενημέρωσης (Rudic, 2018).

Παρακάτω παρατίθεται ένας συνοπτικός πίνακας των κύριων μέσων ενημέρωσης στη Σερβία σύμφωνα με πορίσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της διπλωματικής εργασίας:

Πίνακας 3. Κύρια μέσα ενημέρωσης στη Σερβία

	Φιλικά προσκείμενα στη κυβέρνηση	Ανεξάρτητα
Εταιρίες	Telekom Srbija	Serbia Broadband (ομίλου United), United Media (ομίλου United)
Τηλεοπτικοί σταθμοί	TV Pink Euronews Serbia Prva Hepi B92 Serbia	N1 Nova S Newsmax Adria Brainz TV

	Φιλικά προσκείμενα στη κυβέρνηση	Ανεξάρτητα
Τύπος	Kurir Informer Srpski Telegraf Alo Večernje Novosti	Nova Vreme Danas NIN

Από τις κυριότερες φιλοκυβερνητικές φωνές στη χώρα είναι ο ιδιωτικός ραδιοτηλεοπτικός σταθμός *RTV Pink*. Από το 2014 έως και το 2016 έλαβε μέσω κρατικών δανείων παραπάνω από 7 εκατομμύρια ευρώ (Meadow, 2022). Το 2017 ο σταθμός αφιέρωσε στην προβολή της εκστρατείας του Νυčić τηλεοπτικό χρόνο που αναλογικά με τον χρόνο προβολής συνυποψηφίων ήταν έως και 267 φορές μεγαλύτερος (Meadow, 2022). Σύμφωνα με το Γραφείο Κοινωνικών Ερευνών (BIRODI), ο Νυčić έχει καταναλώσει 38% περισσότερο τηλεοπτικό χρόνο από την πρωθυπουργό της χώρας και όλη τη σερβική κυβέρνηση συνολικά.

Η κρατική τηλεόραση της Σερβίας (RTS) είναι το κύριο δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό κανάλι της χώρας (Ranković, n.d). Λαμβάνει κρατικές χρηματοδοτήσεις καθιστώντας την ευάλωτη στις πιέσεις του κυβερνώντος κόμματος (Djurjicic, 2018). Απόδειξη των κυβερνητικών πιέσεων είναι η παραίτηση αρκετών δημοσιογράφων από το πρόγραμμα των βραδινών ειδήσεων, *Dnevnik*, σύμφωνα με έρευνα που διεξάχθηκε από το BIRN. Οι παραιτήσεις αυτές οφείλονταν κυρίως σε πολιτικές πιέσεις που αφορούσαν το περιεχόμενο των ειδήσεων (Djurjicic, 2018).

Τα περισσότερα μέσα ενημέρωσης στη Σερβία είναι ιδιωτικά εκτός από τις δύο κύριες κρατικές εταιρίες, την *Radio Television Serbia* και την *Radio Television Vojvodina*. Το γεγονός, όμως, ότι είναι ιδιωτικά δεν αναιρεί το γεγονός ότι βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο του καθεστώτος Νυčić και σε στενή συνεργασία μαζί του. Αυτό φανερώνεται και από τη επιρροή που ασκεί η κυβέρνηση στα περισσότερα μέσα ενημέρωσης μέσω της διαφήμισης, της οικονομικής υποστήριξης και μέσω των πελατειακών σχέσεων. Για παράδειγμα, οι τηλεοπτικοί σταθμοί B92 και Prva περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Srđan Milovanović του οποίου ο αδελφός ήταν την περίοδο εκείνη ο επίτροπος του κυβερνώντος κόμματος SNS στο Niš. Άλλο παράδειγμα δραστηριοποίησης του Srđan Milovanović αποτελεί η δανειοδότηση ύψους 4,8 εκατομμυρίων ευρώ του τηλεοπτικού σταθμού Happy, αποκτώντας παράλληλα μερίδιο στην ιδιοκτησία του σταθμού (BIRN, n.d).

Η κατάσταση που επικρατεί στον έντυπο τύπο είναι ακόμη πιο δυσχερής. Πληθώρα εφημερίδων της χώρας τάσσονται ανοικτά υπέρ του Νυčić και της κυβέρνησης με χαρακτηριστικά παραδείγματα τα ταμπλόιντς *Informer* και *Kurir*. Στον αντίποδα, μια από τις εφημερίδες που ασκεί κριτική, είναι η *NOVA* του ομίλου UNITED η οποία τυπώνεται στην Κροατία καθώς δεν υπάρχουν τυπογραφεία στη Σερβία για να αναλάβουν την εκτύπωση και την κυκλοφορία της.

3.2 Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Στη Σερβία ακόμη και σήμερα η τηλεόραση αποτελεί την πρωταρχική πηγή πληροφόρησης ¹ ενώ το Facebook είναι η επικρατέστερη πλατφόρμα ενημέρωσης στο διαδίκτυο. Το Facebook, όπως και τα υπόλοιπα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, σταδιακά αξιοποιούνται όλο και περισσότερο από αυταρχικά καθεστώτα για την διάδοση ψευδών ειδήσεων (Balkan Free Media Initiative, Μάρτιος 2022), όπως συνέβαινε στις ΗΠΑ με τον Donald Trump και τον Jair Bolsonaro στην περίπτωση της Βραζιλίας. Στη Σερβία οι πλατφόρμες ελέγχονται, χειραγωγούνται και χρησιμοποιούνται για την διάδοση παραπλανητικών ειδήσεων και τον περιορισμό των επικριτών της κυβέρνησης (Balkan Free Media Initiative, Μάρτιος 2022). Υπάρχουν αρκετές αναφορές για ψεύτικους λογαριασμούς, σελίδες και ομάδες στα δίκτυα κοινωνικής δικτύωσης. Το Twitter προχώρησε στη διαγραφή σχεδόν 9.000 λογαριασμών στη Σερβία, οι οποίοι κρίθηκαν πως συνδέονταν με το κυβερνών κόμμα (Balkan Free Media Initiative, 2020). Σύμφωνα με έρευνα του BIRN, αυτοί οι λογαριασμοί είχαν στηθεί από «υπαλλήλους κρατικών εταιρειών, τοπικών αρχών ακόμη και σχολείων». Στο ίδιο πλαίσιο, το Twitter πρόσθεσε ετικέτες σε λογαριασμούς που εντοπίστηκαν και χαρακτηρίστηκαν ως φιλοκυβερνητικοί ενώ παράλληλα αποκλείστηκε η δυνατότητα να προταθούν οι λογαριασμοί αυτοί σε τρίτους (Balkan Free Media Initiative, Μάρτιος 2022). Δεν ήταν η μοναδική φορά που το Twitter προχώρησε στο βήμα αυτό. Στα τέλη του Αύγουστο του 2022 ανεστάλησαν εκ νέου λογαριασμοί σερβικών πρεσβειών. Συγκεκριμένα, ανεστάλησαν, χωρίς προειδοποίηση, οι λογαριασμοί των πρεσβειών της Σερβίας στην Αρμενία, το Ιράν, την Ινδονησία, τη Νιγηρία, τη Ζιμπάμπουε, την Γκάνα και το Κουβέιτ καθώς και του γενικού προξενείου στο Σικάγο. (Euractiv, 2022). Παράλληλα, την ίδια περίοδο προφίλ βουλευτών και 13 μελών του κόμματος SNS, όπως του Arnaud Guillon και του Miroslav Cuckonic αποκλείστηκαν για παραβίαση των κανονισμών της πλατφόρμας (RFE/RL's Balkan Service, 2022). Ο Cuckonic είναι δήμαρχος του δήμου Obrenovac, μιας περιοχής του Βελιγραδίου και αντίστοιχα ο Arnaud Guillon είναι Γάλλος ακροδεξιός που έχει πάρει σερβική υπηκοότητα.

Ο εκφοβισμός και ο περιορισμός των δημοσιογράφων και άλλων εργαζομένων στα μέσα ενημέρωσης που ασκούν κριτική στη κυβέρνηση είναι συνεχής. Οι δημοσιογράφοι υπόκεινται σε έλεγχο που αφορά συνήθως στο υλικό και στις ειδήσεις προς δημοσίευση, σε εκφοβισμό ιδιαίτερα μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, σε συκοφαντική δυσφήμιση ακόμη και απειλές και επιθέσεις εναντίων τους (European Union, 2021). Παράλληλα, εκείνοι που ασκούν κριτική στο κόμμα του Vučić έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε πληροφορίες, συνεντεύξεις και ειδησεογραφικό υλικό ενώ ωθούνται και σε αυτό-επιβαλλόμενη λογοκρισία (RSF, n.d). Από 2010 έως και το 2020 αναφέρθηκαν τουλάχιστον 26 αγωγές εναντίων δημοσιογράφων και ακτιβιστών που ασχολήθηκαν με περιπτώσεις παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, (Article19, 2022.) ενώ το έτος 2021 σηματοδεύτηκε από τον αυξανόμενο αριθμό απειλών και παρενοχλήσεων και μόνο μία στις δέκα περιπτώσεις από αυτές έχει καταλήξει σε δικαστική ετυμηγορία. (Greenwood, 2022). Σε όλα τα παραπάνω προστίθεται και η απροθυμία των αρχών για εξιχνίαση υποθέσεων δολοφονίας δημοσιογράφων που έως και σήμερα παραμένουν ανεξιχνίαστες.

¹ <https://medialandscapes.org/country/serbia/media/social-networks>

Έρευνα που διεξήχθη από το Ίδρυμα Slavko Ćuruvija αναφέρει πως τουλάχιστον οι μισοί ερωτηθέντες δημοσιογράφοι δήλωσαν πως έχουν υποστεί λογοκρισία από ανώτερους τους ώστε να μην δημοσιεύσουν ορισμένες ειδήσεις επικριτικές προς την κυβέρνηση ή να αλλάξουν το ύφος του κειμένου τους ώστε αυτό να έχει θετική ή αρνητική απήχηση. Στην ίδια έρευνα, ένα σημαντικό ποσοστό των ερωτηθέντων ανέφεραν πως τους έχουν δοθεί ειδήσεις προς δημοσίευση χωρίς αιτιολόγηση και χωρίς να γνωρίζουν τίποτε αναφορικά με την εγκυρότητα τους (Slavko Ćuruvija Fondacija, 2018).

Τα φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης συχνά επιδιώκουν να «χρωματίσουν» αρνητικά τις ειδήσεις που αφορούν σε κινήσεις της αντιπολίτευσης, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων. Την περίοδο από το 2015 έως και το 2021 το Σερβικό Προοδευτικό Κόμμα δαπάνησε τρεις φορές περισσότερα χρήματα για τις προεκλογικές του εκστρατείες από ότι όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης μαζί (Rujevic, 2022). Κυρίως ο σταθμός *TV Pink* και τα ταμπλόιντ *Kurir*, *Informer* και *Srpski telegraf* είναι εκείνα τα οποία έχουν σημαντική εμβέλεια και χρησιμοποιούνται από το κυβερνών κόμμα για εκστρατείες συκοφαντικής δυσφήμισης της αντιπολίτευσης (European Union, 2021). Το 2019 δεν ήταν λίγες οι εκστρατείες απαξίωσης και υπονόμευσης μελών της αντιπολίτευσης στα μέσα ενημέρωσης, χαρακτηρίζοντας τους προδότες και υποκινητές διαδηλώσεων (European Union, 2021).

Ο τομέας του μάρκετινγκ και της διαφήμισης διαδραματίζει εξίσου σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια της κυβέρνησης να ελέγξει και να χειραγωγήσει τα μέσα ενημέρωσης και την κοινή γνώμη. Ιδιοκτήτες εταιριών μάρκετινγκ διατηρούν στενές σχέσεις με σημαντικά πολιτικά πρόσωπα και μέλη του κόμματος (Civic Initiatives, 2018). Για παράδειγμα, ο Goran Veselinovic είναι ιδιοκτήτης της εταιρείας μάρκετινγκ Right LTD και παράλληλα συγγενικό πρόσωπο του προέδρου Vučić. Η εταιρεία αυτή προετοίμασε την προεκλογική εκστρατεία του Σερβικού Προοδευτικού Κόμματος το 2012 καθώς και την πολιτική προεκλογική εκστρατεία του Σερβικού Ριζοσπαστικού Κόμματος το 2008 (BIRN, 2017). Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταπολέμηση της Διαφθοράς ανέφερε ότι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας του Novi Sad είχαν δαπανήσει περισσότερα από 300.000 ευρώ για διαφημιστικές καμπάνιες και στημένες δημοσκοπήσεις (Civic Initiatives, 2018).

Ο παρακάτω πίνακας συγκεντρώνει τις κυριότερες τακτικές που ακολουθεί ο Vučić με απώτερο σκοπό να ελέγξει και ως εκ τούτου να εξασφαλίσει τη διάδοση της παραπληροφόρησης για την επίτευξη των πολιτικών του σκοπιμοτήτων.

Πίνακας 4. Κύριες τακτικές που χρησιμοποιεί ο Vučić

Οικονομικός έλεγχος
Εδραίωση ιδιοκτησίας των μέσων ενημέρωσης σε κλειστό κύκλο συνεργατών/Έλλειψη διαφάνειας
Έλεγχος των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης
Εκφοβισμός δημοσιογράφων
Διαφήμιση
Αρνητική παρουσίαση και περιθωριοποίηση της αντιπολίτευσης

3.3 Κόσοβο

Το ζήτημα του Κοσόβου παραμένει κεντρικός πυλώνας της παραπληροφόρησης, ιδιαίτερα σε περιόδους προεκλογικών εκστρατειών. Η κυβέρνηση προσπαθεί να αποδομήσει τη νομιμότητα του κράτους του Κοσσυφοπεδίου, να διαταράξει τις σχέσεις τού κράτους με την Ευρωπαϊκή Ένωση και να ικανοποιήσει τα εθνικά συναισθήματα των Σέρβων ψηφοφόρων (European Union, 2021). Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως δεν είναι μόνο η τωρινή κυβέρνηση που εκμεταλλεύεται το εθνικό αυτό ζήτημα, αλλά την ίδια τακτική ακολούθησαν διαχρονικά όλες οι κυβερνήσεις από την πτώση του Slobodan Milošević και ύστερα.

Για να κατορθώσει τα παραπάνω, η κύρια πολιτική του Νυζίć περιλαμβάνει τα εξής: Παρουσίαση του κράτους του Κοσόβου ως ένα κράτος μαφίας που υποστηρίζεται σιωπηλά από δυτικές δυνάμεις και συμφέροντα, ως ένα κράτος που δεν μπορεί να λειτουργήσει ως οντότητα χωρίς τη σερβική υποστήριξη (European Union, 2021) καθώς για τον ίδιο η Σερβία διαμορφώνει την πολιτική ατζέντα του Κοσόβου (Vucic Marija, 2019).

Οι πρόσφατες εντάσεις στην περιοχή του Κοσόβου αναφορικά με τις ταυτότητες, τις πινακίδες των αυτοκινήτων των Σέρβων του Κοσόβου και τα οδοφράγματα που στήθηκαν υπογράμμισαν τη δύναμη της παραπληροφόρησης. Λίγες ώρες μετά την δημοσίευση των ειδήσεων, οι χρήστες του διαδικτύου άρχισαν να κάνουν λόγω για ένοπλες συγκρούσεις και πόλεμο μεταξύ των δύο χωρών, κάτι που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα (Bami, 2022).

Σύμφωνα με τον Lulzim Peci «από τα 500 άρθρα ειδήσεων που σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με το Κοσσυφοπέδιο τα 96, ήτοι το 19,2% από αυτά, αποτελούν προϊόν παραπληροφόρησης» (Hoti, Bami, 2021). Τον Απρίλιο του 2020 το *Sputnik Serbia* ανέφερε πως σε περιόδους κρίσης «η ΕΕ διακηρύσσει ότι το Κοσσυφοπέδιο είναι στην πραγματικότητα ευθύνη της Σερβίας» ενώ στην πραγματικότητα οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών της Σερβίας είχαν ζητήσει αρωγή από αντίστοιχες του Κοσσυφοπεδίου για τον περιορισμό της εξάπλωσης της πανδημίας του COVID-19. Ένα μήνα αργότερα η ιστοσελίδα *Informer* στη τακτική της διαστρέβλωσης δηλώσεων ανακοίνωσε πως Αλβανοί του Κοσσυφοπεδίου σχεδίαζαν να απαγάγουν τον Σέρβο αντισφαιριστή Novak Djoković ως αντίποινα για δηλώσεις που είχε προηγουμένως παραχωρήσει.

3.4 Εθνικές Μειονότητες

Η Σερβία είναι ένα πολυεθνικό κράτος. Στην αυτόνομη Επαρχία της Βοϊβοδίνας υπάρχουν 26 εθνοτικές ομάδες και έξι επίσημες γλώσσες. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, η ειδησιογραφία και η ενημέρωση ευρύτερα είναι ευθύνη των μέσων ενημέρωσης, όπως αυτά ορίστηκαν από το Εθνικό Συμβούλιο των Μειονοτήτων και εκείνων των ιδιωτικών μέσων ενημέρωσης που έχουν προγράμματα στις γλώσσες των μειονοτήτων. Ωστόσο, το *RTS* δεν εφαρμόζει τα παραπάνω, παρά τη νομική του δέσμευση. Έτσι, μειονότητες εκτός των ορίων της Βοϊβοδίνας δεν έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν τις ενημερώσεις στη δική τους

γλώσσα (Miletić, 2022). Το RTS από την άλλη πλευρά επικαλείται οικονομικές δυσκολίες και εμπόδια ώστε να δικαιολογήσει το κενό που έχει δημιουργηθεί. Στην Βοϊβοδτίνα εκπέμπει ο περιφερειακός δημόσιος ραδιοτηλεοπτικός φορέας *Radio-Television of Vojvodina*, ο οποίος είναι και ο μόνος που προβάλλει προγράμματα στις γλώσσες των μειονοτήτων. Πρέπει να σημειωθεί πως όλες οι πληροφορίες ελέγχονται έμμεσα από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα μέσω των εθνικών συμβουλίων ραδιοτηλεόρασης (Snežana Miletić, 2022).

3.5 COVID-19 και καλλιέργεια αντί-δυτικού κλίματος

Η πανδημία του COVID-19 που ξεκίνησε στις αρχές του 2020 κατέστησε ακόμη πιο σαφές ότι η παραπληροφόρηση αποτελεί φλέγον ζήτημα στην περιοχή (European Union, 2021). Ο πραγματικός αριθμός κρουσμάτων και θανάτων αποκρύφτηκε υπό το πρίσμα των εκλογών του Ιουνίου του 2020, καθώς η κυβέρνηση προσπάθησε να αποδείξει πως διατηρούσε τον έλεγχο της πανδημίας. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήγαγε το Balkan Investigative Reporting Network (BIRN) μια ημέρα μετά τις εκλογές κυκλοφόρησε η είδηση πως ο αριθμός των μολυσμένων με Covid-19 ασθενών που πέθαναν ήταν διπλάσιος από τις ανακοινώσεις των αρχών, ενώ και οι θετικοί στον ιό πολίτες ήταν κατά πολύ περισσότεροι από τις επίσημες αναφορές (Jonanovic, 2020). Ο Vučić προσπάθησε να διαψεύσει τις κατηγορίες αυτές και στράφηκε εναντίον ανεξάρτητων μέσων ενημέρωσης που δημοσίευαν την είδηση όπως είναι το BIRN, (European Western Balkans, 2020). Λίγο καιρό αργότερα επιβεβαιώθηκε η έρευνα του BIRN και τα πορίσματα της από τον επιδημιολόγο Dr. Predrag Kon, ο οποίος ανήκε στην επιτροπή κρίσεων (European Western Balkans, 2020).

Στην περίπτωση της Σερβίας η παραπληροφόρηση σχετικά με τη πορεία της πανδημίας από τα μέσα ενημέρωσης συνδέθηκε ιδιαίτερα με την ενίσχυση ενός αντι-δυτικού και αντί-νατοϊκού κλίματος. Με την εξάπλωση της πανδημίας το *Sputnik Serbia* επιδίωκε να μειώσει τη δυτική αρωγή, τις αποφάσεις και τα μέτρα που λαμβάνονταν από την Ευρωπαϊκή Ένωση ενώ προσπαθούσε παράλληλα να αποδείξει και να καταδείξει τη βοήθεια και τη συμβολή της Ρωσίας. Επιπρόσθετα, ύστερα από την ανακοίνωση της αγοράς 1,8 εκατομμυρίων εμβολίων, παρουσίασε την αμερικανική εταιρεία Pfizer ως διεφθαρμένη και το εμβόλιο Sputnik ως την καλύτερη δυνατή επιλογή για τη Σερβία (Daniel Sunter, 2020). Τέλος, σε μια προσπάθεια συκοφάντησης της ΕΕ, παρουσιάστηκε μια θεωρία συνωμοσίας προωθημένη από το Sputnik Ρωσίας, που υποστήριζε πως η ΕΕ είχε αποθηκεύσει απεμπλουτισμένο ουράνιο (storage of depleted Uranium) στη Σερβία, προκαλώντας έξαρση του καρκίνου (European Union, 2020).

Μεταξύ των εξωτερικών παραγόντων που αποκτούν επιρροή στην Σερβία συγκαταλέγεται και η Κίνα. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης προσπάθησαν να παρουσιάσουν την Κίνα ως τη μεγαλύτερη πηγή υποστήριξης για τη Σερβία στην καταπολέμηση του COVID-19 (European Union, 2021). Αναμφισβήτητα, οι δεσμοί των δύο κρατών δεν είναι τόσο ισχυροί όσο με τη Ρωσία, ωστόσο διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο την τελευταία δεκαετία ιδιαίτερα λόγω κοινών έργων υποδομής και επενδύσεων. Η σχέση συνεργασίας μεταξύ Σερβίας και Κίνας ενδεχομένως να οφείλεται εν μέρει και στο ζήτημα του

Κοσόβου, καθώς το Βελιγράδι επιδιώκει να επεκτείνει και να ισχυροποιήσει τις σχέσεις με χώρες που δεν έχουν αναγνωρίσει τη μονομερή διακήρυξη ανεξαρτησίας του Κοσόβου (Milic, 2020). Ως εκ τούτου η παρουσία της Κίνας στα σερβικά μέσα ενημέρωσης έχει αυξηθεί λόγω των συμφωνιών που επισυνάπτονται, ενώ παράλληλα υπογραμμίζεται συχνά η προσωπική σχέση του προέδρου Aleksandar Vučić και του Κινέζου ηγέτη Xi Jinping (Vladisavljević, 2021). Σύμφωνα με το BIRN, ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης στη χώρα αντιμετωπίζουν τις σχέσεις Πεκίνου-Βελιγραδίου με ιδιαίτερο σκεπτικισμό. (Vladisavljević, 2021).

3.6 Ρωσία

Τα τελευταία χρόνια το Κρεμλίνο επιδιώκει να επεκτείνει την επιρροή του στη περιοχή των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένης και της Σερβίας, η οποία εκτός από το ότι βασίζεται στην πολιτική υποστήριξη της Ρωσίας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη Μόσχα λόγω της ενεργειακής κρίσης και του φυσικού αερίου (Wesolowsky, 2022). Βέβαια, διαχρονικά η Ρωσία εμπλεκόταν στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στις χώρες με Χριστιανική Ορθόδοξη πλειοψηφία όπου παρουσιαζόταν ως «προστάτιδα δύναμη των απανταχού Χριστιανών Ορθόδοξων». Μέσω της προπαγάνδας και της παραπληροφόρησης κατορθώνει να δημιουργεί εντάσεις στο εσωτερικό της Σερβίας όπως και να υπονομεύει τον ρόλο και την αξιοπιστία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του NATO (Eisenbraun, Leon, 2018). Με τον τρόπο αυτό εκμεταλλεύεται, ενδεχομένως επιτυχημένα, την αυξανόμενη απογοήτευση των πολιτών της περιοχής από τη Δύση και τους θεσμούς της, ενώ το υλικό που δημοσιεύεται και το ύφος των ειδήσεων παρουσιάζουν την ιστορική, πολιτιστική και θρησκευτική εγγύτητα του σερβικού και του ρωσικού λαού.

Η πλειοψηφία των Σέρβων πολιτών θεωρούν τη Ρωσία ως τον πιο κοντινό και αξιόπιστο σύμμαχο της Σερβίας (Savić, 2022). Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο στις στενές θρησκευτικές σχέσεις αλλά και στην ρωσική επιρροή στα μέσα ενημέρωσης που χρηματοδοτούνται από τη Ρωσία (Thomas Brey, 2021). Το Sputnik Serbia, πρακτορείο ειδήσεων με έδρα τη Μόσχα, ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2014. Σύμφωνα με το Sputnik Serbia η Δυτική Ευρώπη και οι ΗΠΑ είναι καταδικασμένες σε παρακμή ενώ συχνά παρουσιάζεται η ΕΕ ως ιμπεριαλιστική δύναμη που επιβάλλει την κυριαρχία της στα Δυτικά Βαλκάνια και δρα ενάντια στα σερβικά εθνικά συμφέροντα. Παράλληλα, δημοσιευμένο περιεχόμενο παρουσίαζε την ΕΕ ως ανίκανη να τηρήσει υποσχέσεις για την προοπτική της ένταξης της Σερβίας και του Μαυροβουνίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση (European Union, 2021). Ο Vujo Ilić, σε έρευνα που διεξήχθη, δήλωσε πως «Η Ρωσία είναι η εναλλακτική λύση που παρουσιάζεται στους ψηφοφόρους για να αποδειχθεί πως η Σερβία μπορεί να τα καταφέρει χωρίς την Ευρωπαϊκή Ένωση» (France24, 2022). Μια μελέτη του Center for Research, Transparency and Accountability (CRTA) με έδρα το Βελιγράδι έδειξε ότι η ΕΕ, οι ΗΠΑ και η Κίνα παρουσιάστηκαν ουδέτερα σε όλα τα μέσα ενημέρωσης στη Σερβία το 2019, ενώ το NATO απεικονίστηκε αρνητικά και η Ρωσία θετικά (Presić, 2020). Ο τύπος της Σερβίας δεν παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές ως προς το περιεχόμενο συγκριτικά με τα υπόλοιπα

μέσα ενημέρωσης. Κυρίως οι ημερήσιες εφημερίδες *Politika* και *Večernje Novosti* αναδημοσιεύουν ειδήσεις του *Sputnik Serbia* το οποίο διατίθεται δωρεάν.

Εκτός από το *Sputnik Serbia*, ο ρωσικός κρατικός τηλεοπτικός και ραδιοφωνικός σταθμός *Russia Today (RT)* αναμένεται να ιδρύσει γραφεία και στο Βελιγράδι το επόμενο διάστημα (EURACTIV, 2022). Μετά την παράνομη εισβολή της Ρωσίας στα εδάφη της Ουκρανίας, με απόφαση της ΕΕ το RT έχει αποκλειστεί εντός των κόλπων της στο πλαίσιο των κυρώσεων που έχουν επιβληθεί. Ο Peter Stano, εκπρόσωπος του ύπατου εκπροσώπου της ΕΕ για τις εξωτερικές υποθέσεις και την πολιτική ασφάλειας, δήλωσε χαρακτηριστικά πως «Το RT είναι μέρος των μέσων προπαγάνδας και παραπληροφόρησης της Ρωσίας με το οποίο το Κρεμλίνο συνοδεύει την παράνομη επιθετικότητά του κατά της Ουκρανίας και τη δολοφονία του ουκρανικού λαού».

Ο πόλεμος στην Ουκρανία πυροδότησε ένα νέο κύμα παραπληροφόρησης και προπαγάνδας στη Σερβία, η οποία έχει καταδικάσει στα Ηνωμένα Έθνη την εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία. Επίσης συμμετείχε στις κυρώσεις εναντίον του πρώην προέδρου της Ουκρανίας, Viktor Yanukovich και της Λευκορωσίας, Aleksandr Lukashenko. Αυτά τα βήματα έγιναν σχεδόν κρυφά και αποκαλύφθηκαν από τα ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης μόνο μήνες αργότερα (Samoukon, 2022). Άλλωστε, η πλειοψηφία του σερβικού λαού θεωρεί τη Δύση και την Ουκρανία ως τους πραγματικούς υπαίτιους για τις πολεμικές συγκρούσεις (bne IntelliNews, 2022). Σύμφωνα με την τελευταία δημοσκόπηση της CRTA στο Βελιγράδι, τα ¾ των Σέρβων πιστεύουν ότι το Κρεμλίνο αναγκάστηκε σε πόλεμο «λόγω των προθέσεων του NATO να επεκταθεί» (CRTA, 2022), ενώ σύμφωνα με δημοσκοπήσεις μόνο το 26% των Σέρβων κατηγορεί τη Μόσχα για την εισβολή.

Εκτός από τα παραπάνω, σερβικές εφημερίδες και ταμπλόιντ δημοσίευσαν σχετικά με τη ρωσική εισβολή:

- Στις 22 Φεβρουαρίου το ταμπλόιντ *Kurir* δημοσίευσε πως «η Ρωσία έχει κάνει ό,τι μπορεί για την ειρήνη στην Ουκρανία». (Stojanovic, 2022)
- Το ταμπλόιντ *Informer* στις 24 Φεβρουαρίου 2022 κυκλοφόρησε με τίτλο « Η Ουκρανία έχει επιτεθεί στη Ρωσία» (“Ukrajina napala Rusiju!”) και αργότερα με τον τίτλο «Οι Αμερικανοί σπρώχνουν τον κόσμο στο χάος» (“Amerikanci guraju svet u kaos”).
- Το *Srpski Telegraf* δημοσίευσε «Ο Πούτιν διέλυσε την Ουκρανία όπως έκανε η Δύση με τη Σερβία» (EWB, 2022)
- Πρωτοσέλιδο της *Večernje novosti*, μιας άλλης φιλοκυβερνητικής εφημερίδας, περιείχε πληροφορίες για τη δολοφονία πέντε Ουκρανών στρατιωτών. Αυτή η πληροφορία τροποποιήθηκε από την έντυπη έκδοση που ήταν διαθέσιμη στο Βελιγράδι την ίδια ημέρα, πιθανώς αφού είχε χαρακτηριστεί ως ψευδής είδηση (EWB, 2022)
- Η εφημερίδα *Alo* ισχυρίστηκε πως η Ρωσία «έφθασε στο Κίεβο σε μια μέρα» (EWB, 2022)

- Η εφημερίδα *Vecernje Novosti* κυκλοφόρησε με τίτλο «Ρωσικό πραξικόπημα ως απάντηση στις απειλές του NATO» (EWB, 2022)

Η επιτυχία και αποδοχή του *Sputnik Serbia* και των άλλων φιλορωσικών μέσων στη σερβική κοινωνία μπορεί να αποδοθεί σε τουλάχιστον δύο λόγους· ο πρώτος λόγος είναι ότι τα τοπικά μέσα ενημέρωσης μπορούν να αναδημοσιεύουν περιεχόμενο και ειδήσεις του δωρεάν. Πολλά μέσα μασιάζονται από την έλλειψη κεφαλαίων, καθιστώντας τα ευάλωτα σε οποιοδήποτε ειδησεογραφικό υλικό προσφέρεται δωρεάν. Σύμφωνα με τη σερβική πύλη ελέγχου στοιχείων *Raskrikananje*, περισσότερες από 700 ψευδείς ή αβάσιμες ειδήσεις δημοσιεύτηκαν στα πρωτοσέλιδα τριών σερβικών ταμπλόιντ (*Informer*, *Alo* και *Srpski Telegraf*) το 2018 (Presić, n.d). Δεύτερον, ο δεύτερος λόγος είναι το αντί-δυτικό κλίμα που έχει δημιουργηθεί λόγω των καθυστερήσεων στις ενταξιακές συνομιλίες σε συνδυασμό με τις ζωντανές ακόμη μνήμες των γεγονότων του Μαρτίου του 1999 στο Βελιγράδι καθώς και της ρωσικής υποστήριξης στο ζήτημα του Κοσόβου. Όλα τα παραπάνω εξηγούν εν μέρει τη συμπάθεια του σερβικού λαού προς τη Ρωσία και την αποδοχή των ρωσικών μηνυμάτων. Η ενημέρωση του σερβικού λαού είναι σε μεγάλο βαθμό μονόπλευρη και μονοδιάστατη είτε προέρχεται από εσωτερικούς είτε από εξωτερικούς παράγοντες.

4 Χώρα μελέτης: Μαυροβούνιο

Στο Μαυροβούνιο η κατάσταση των μέσων ενημέρωσης είναι διαφορετική από εκείνη της Σερβίας. Τα πολιτικά συμφέροντα και οι πελατειακές σχέσεις αν και επηρεάζουν τα μέσα ενημέρωσης εντούτοις η κυβέρνηση δεν διατηρεί τον πλήρη έλεγχο όπως στην περίπτωση της Σερβίας, που μελετήθηκε παραπάνω. Βέβαια, η πρόσφατη κατάρρευση της κυβέρνησης του Μαυροβουνίου με πρωθυπουργό τον Dritan Abazovic, η επερχόμενη πολιτική κρίση και το πολιτικό αδιέξοδο ενδέχεται να αλλάξουν το τοπίο των μέσων ενημέρωσης.

Τα κύρια ζητήματα στην περίπτωση του Μαυροβουνίου είναι η ποιότητα της ενημέρωσης, η πολιτική πίεση που ασκείται στους δημοσιογράφους, η έλλειψη ελέγχου της παρεχόμενης ενημέρωσης, και η επιρροή από την γειτονική Σερβία (IREX, 2021). Τα μέσα ενημέρωσης είναι διαιρεμένα σε φιλο-μαυροβουνιακά και σε φιλο-σερβικά. Σε αντίθεση με τη Σερβία, δεν υπάρχουν τόσα πολλά στοιχεία που να μαρτυρούν τον άμεσο πολιτικό έλεγχο στα μέσα ενημέρωσης. Ωστόσο είναι εμφανής η πολιτική επιρροή που τους ασκείται (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020).

Η παραπληροφόρηση εντοπίζεται κυρίως στα δεξιά μέσα ενημέρωσης και διαδίδεται με ταχείς ρυθμούς μέσω του διαδικτύου και των πλατφορμών ενημέρωσης (IREX, Europe & Eurasia media sustainability INDEX 2016) από άτομα τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως ακτιβιστές κατά του NATO και των δημοσίων προσώπων της χώρας. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι γνωστό ποια είναι η πηγή χρηματοδότηση και συντήρησης τους (Bogdanovic, 2016).

Ο δημόσιος ραδιοτηλεοπτικός οργανισμός στο Μαυροβούνιο είναι η Κρατική Ραδιοφωνία και Τηλεόραση του Μαυροβουνίου (Radio and Television of Montenegro, Radio i televizija Crne Gore, RTCG) η οποία είναι μέλος και της Ευρωπαϊκής Ραδιοτηλεοπτικής Ένωσης (European Broadcasting Union) ήδη από το 2006. Αν και είναι σχετικά μικρή χώρα, καθώς με την τελευταία απογραφή του 2022 οι κάτοικοι ανέρχονται σε μόλις 628.000², υπάρχουν περισσότερα από 150 εγγεγραμμένα μέσα ενημέρωσης (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020).

Ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός στα Βαλκάνια ξεκίνησε τη λειτουργία του στο Μαυροβούνιο το 1904. Το Radio Cetinje ξεκίνησε να εκπέμπει το 1944 και πέντε χρόνια αργότερα ακολούθησε το Radio Titograd το 1949, το οποίο το 1990 άλλαξε το όνομά του σε Radio Crna Gora. Σήμερα λειτουργούν στη χώρα παραπάνω από 40 ραδιοφωνικοί σταθμοί.

Η ρυθμιστική αρχή για τα μέσα ενημέρωσης, θεωρητικά, δρα ανεξάρτητα, χωρίς πολιτικές παρεμβάσεις. Ωστόσο εξαρτάται οικονομικά από τους οικονομικούς προϋπολογισμούς και τα σχέδια που κάθε φορά εγκρίνονται από το Κοινοβούλιο (Vuković, 2016). Τα συνδικάτα δεν έχουν σημαντική επιρροή, όπως και οι επαγγελματικές ενώσεις στη χώρα (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Milica Bogdanović, 2020).

Η νομοθεσία που αφορά στα μέσα ενημέρωσης του Μαυροβουνίου είναι ικανοποιητική και προσαρμόζεται στα διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία

² <https://www.worldometers.info/world-population/montenegro-population/>

προστατεύεται η ελευθερία της έκφρασης ενώ επιτρέπεται στα μέσα ενημέρωσης να λειτουργούν αμερόληπτα για την ανάπτυξη ανεξάρτητης δημοσιογραφίας (IREX, Europe & Eurasia media sustainability INDEX 2016). Η ανάπτυξη των μέσων ενημέρωσης δεν εμποδίζεται από νομικούς περιορισμούς αλλά από το ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον που επικρατεί, καθώς δεν εφαρμόζεται πλήρως το νομοθετικό πλαίσιο. Η κυβέρνηση που αναδείχθηκε με τις εκλογές του 2020 προχώρησε σε ορισμένες νομοθετικές τροποποιήσεις. Στόχος της ήταν η βελτίωση των συνθηκών στα μέσα ενημέρωσης. Παρά τις όποιες προσπάθειες, η κυβερνητική πολιτική δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές. Η επικρατούσα κατάσταση αντικατοπτρίζεται και στην κατάταξη της χώρας στον ετήσιο Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου του οργανισμού Reporters Without Borders (Δημοσιογράφοι Χωρίς Σύνορα, Reporters Without Borders, RWB). Το 2020 έλαβε την 105^η θέση ενώ την επόμενη χρονιά μόλις την 104^η (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020). Από το 2019 το Μαυροβούνιο συμμετέχει στην πρωτοβουλία JUFREX της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προώθηση της ελευθερίας της έκφρασης και των μέσων ενημέρωσης.

Η ετήσια έκθεση του RWB για το Μαυροβούνιο δείχνει πως η κατάσταση παραμένει δυσχερής όσον αφορά τη δράση των δημοσιογράφων, ιδιαίτερα για εκείνους που ασχολούνται με το ερευνητικό ρεπορτάζ που αφορά το οργανωμένο έγκλημα και την διαφθορά υψηλόβαθμων προσώπων της ευρύτερης περιοχής της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (IREX, Europe & Eurasia media sustainability INDEX 2016). Οι απειλές και οι επιθέσεις εναντίον δημοσιογράφων είναι συχνές και για αυτό η χώρα έχει επικριθεί από διεθνείς παρατηρητές, όπως από τον οργανισμό RWB και την Ευρωπαϊκή Ένωση (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020). Συχνά οι δημοσιογράφοι κατηγορούνται για «ψευδείς ειδήσεις». Επίσης στο πλαίσιο της καθημερινής ενημέρωσης απουσιάζει η παρουσίαση κρίσιμων θεμάτων, καθώς οι δημοσιογράφοι δέχονται πιέσεις από τους ιδιοκτήτες των ειδησεογραφικών πρακτορείων.

Οι πιέσεις και οι επιθέσεις εναντίον δημοσιογράφων έχουν ως στόχο και τη συμμόρφωση τους με την εκάστοτε κυβερνητική πολιτική γραμμή. Η κυβέρνηση προχώρησε στη δημιουργία ad hoc επιτροπής για την αντιμετώπιση των περιστατικών αυτών το 2013, χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα. Ο Nikola Marković, ο επικεφαλής της επιτροπής και συντάκτης της εφημερίδας Dan, κατηγόρησε την τότε κυβέρνηση για παρεμπόδιση στο έργο της επιτροπής η οποία δεν είχε πρόσβαση σε δεδομένα και στοιχεία σχετικά με τις επιθέσεις. Το 2020 διορίστηκαν νέα μέλη για την επιτροπή αυτή (Kajosevic, 2022). Οι περισσότερες από τις υποθέσεις βίας και επιθέσεων δεν έχουν ακόμη επιλυθεί δικαστικά, καθώς η αστυνομία αλλά και το δικαστικό σώμα παραμένουν αδρανείς σε πολλές περιπτώσεις (IREX, Europe & Eurasia media sustainability INDEX 2016). Τον Σεπτέμβριο του 2022, η κυβέρνηση ωστόσο ζήτησε βοήθεια από το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ για την επίλυση παλαιότερων υποθέσεων επιθέσεων σε δημοσιογράφους (Kajosevic, 2022).

4.1 Οικονομικός έλεγχος και ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης

Η παραπληροφόρηση συνδέεται άμεσα με την οικονομική ανεξαρτησία και τον έλεγχο των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Τρία από τα τέσσερα τηλεοπτικά δίκτυα με εθνική κάλυψη ανήκουν εν μέρει ή ακόμη και εξ ολοκλήρου σε εταιρείες και ιδιώτες του εξωτερικού, κυρίως από τη Σερβία (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Milica Bogdanović, 2020). Τα περισσότερα στοιχεία που μας είναι γνωστά και αφορούν τις χρηματοδοτήσεις των μέσων ενημέρωσης προέρχονται από οργανώσεις και από έρευνες της κοινωνίας των πολιτών που διεξήχθησαν. Τα πορίσματα των ερευνών κάνουν λόγο για μέσα ενημέρωσης που συστάθηκαν για να λειτουργούν ως κάλυψη άλλων μεγάλων επιχειρήσεων και βιομηχανιών της χώρας (RESOURCE CENTRE ON MEDIA FREEDOM IN EUROPE, 2017). Παράλληλα, οι έρευνες υπαινίχθηκαν πιθανές πελατειακές σχέσεις των μέσων ενημέρωσης με υψηλόβαθμα στελέχη της κυβέρνησης του Μαυροβουνίου.

Η διοχέτευση χρημάτων προς συγκεκριμένα μέσα ενημέρωσης, έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιάζεται η κυβέρνηση με θετικό πρόσημο (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020). Οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί λαμβάνουν χρηματοδότηση κυρίως από τον δημόσιο προϋπολογισμό (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020). Ωστόσο, το άνοιγμα της αγοράς προς περιφερειακά μέσα ενημέρωσης, κυρίως της Σερβίας, επιδεινώνει την οικονομική κατάσταση των τοπικών μέσων ενημέρωσης και εντείνει τον ανταγωνισμό (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020). Παράλληλα, σύμφωνα με την έκθεση IREX Sustainability 2019 για το Μαυροβούνιο, είναι δύσκολο για τα τοπικά μέσα ενημέρωσης να αποκομίσουν κέρδη, δυσχεραίνοντας ακόμη περισσότερο τη βιωσιμότητα τους και την ανεξάρτητη ερευνητική δημοσιογραφία. Τέλος, σύμφωνα με το *SEE Media Observatory*, *δεν υπάρχει διαφάνεια στην ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης ενώ παράλληλα τα κονδύλια καταναλώνονται χωρίς σημαντικό έλεγχο, αυθαίρετα.*

4.2 Εξωτερικοί παράγοντες

Τα μέσα ενημέρωσης της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων επηρεάζουν εμφανώς το εσωτερικό του Μαυροβουνίου. Σύμφωνα με έρευνα που εκπονήθηκε από το Ινστιτούτο Μέσων Ενημέρωσης του Μαυροβουνίου την περίοδο Μαΐου και Ιουλίου 2020, τα φαινόμενα της παραπληροφόρησης και της προπαγάνδας πηγάζουν σε μεγάλο βαθμό από περιφερειακά μέσα ενημέρωσης (IREX, 2021). Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, έχουν αυξηθεί λόγω και της διεύρυνσης της χρήσης του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσής, ιδιαίτερα σε περιόδους προεκλογικών εκστρατειών (SEENPM, Peace Institute, Montenegro Media Institute, Bogdanović, 2020).

Ενδεχόμενη απόδειξη της εξωτερικής παραπληροφόρησης αποτέλεσε η απόπειρα πραξικοπήματος το 2016 κατά του Đukanović, ο οποίος τότε εκτελούσε χρέη πρωθυπουργού.

Έγινε γνωστό πως η Διεύθυνση πληροφοριών του Γενικού Επιτελείου Ενόπλων Δυνάμεων (Main Directorate of the General Staff of the Armed Forces of the Russian Federation , Glavnoje upravlenije General'nogo shtaba Vooruzhonnykh sil Rossiyskoy Federatsii, GRU) της Ρωσίας ήρθε σε επαφή και συνεργάστηκε τόσο με μαυροβούνιους όσο και με σέρβους εθνικιστές. Σύμφωνα με έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στόχος τους ήταν να εμποδίσουν τον Đukanović να επανεκλεγεί και να επιτύχουν πολιτική αλλαγή ώστε , μεταξύ άλλων, να αποτρέψουν την ένταξη της χώρας στο NATO, κάτι το οποίο συνέβη τελικά ένα χρόνο αργότερα (EU,2021). Επιπρόσθετα, η Ρωσία μέσω των δικτύων της αλλά και του Sputnik προσπάθησε να υποστηρίξει το ZBCG (For the Future of Montenegro, Za budućnost Crne Gore, ZBCG) και να μειώσει τον Đukanović (Stronski, Himes, 2019). Λίγο αργότερα, το 2020, το Sputnik κυκλοφόρησε την είδηση πως η ορθόδοξη εκκλησία και η κυβέρνηση απαλλοτρίωσαν περιουσίες της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παράλληλα, ο ιστότοπος στο Μαυροβούνιο in4s.net και οι εφημερίδες *Večerni Novosti* και *Sputnik* στη Σερβία κυκλοφόρησαν ειδήσεις για τα μέλη της Δύναμης Κοσόβου (Kosovo Force, KFOR) του NATO και εικόνες τους πλαισιωμένες από σατανικά σύμβολα. Η ένταξη του Μαυροβουνίου στην Ευρωατλαντική Συμμαχία δημιούργησε ένα κλίμα πόλωσης στο εσωτερικό της χώρας (RSF,2021). Συχνά ειδήσεις απεικόνιζαν το Μαυροβούνιο ως μια χώρα που εγκαταλείφθηκε από τους Συμμάχους του στη μέση της κρίσης, που αναγκαζόταν να ξοδεύει χρήματα για την ένταξη του στο NATO, αντί για παράδειγμα να τα δαπανά για τη βελτίωση του συστήματος υγείας του. (Daniel Sunter, 2020). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως στον απόηχο του πολέμου στην Ουκρανία, στα τέλη του Αυγούστου 2022, το Μαυροβούνιο δέχτηκε πρωτοφανή μαζική κυβερνοεπίθεση, ενδεχομένως από την ρωσόφωνη συμμορία *Cuba ransomware* εκμεταλλευόμενη το ισχύον πολιτικό κενό στη κυβέρνηση. Αρκετοί είναι εκείνοι που θεωρούν πως αυτό συνέβη λόγω της ένταξης του Μαυροβουνίου στο NATO το 2017 αλλά και λόγω της συμμετοχής του στις κυρώσεις της Δύσης εναντίον της Ρωσίας (Stojanovic, 2022).

Εκτός από την επιρροή της Ρωσίας, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η Κίνα στο Μαυροβούνιο. Αυτό έγινε φανερό ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID-19. Οι ειδήσεις που αφορούσαν την Κίνα και τις κινήσεις της προέρχονταν κυρίως από κινεζικές πηγές και μέσα ενημέρωσης, καθώς δεν υπήρχαν απεσταλμένοι Μαυροβούνιοι δημοσιογράφοι στην Κίνα. Ορισμένος όγκος πληροφοριών προερχόταν και από τη Σερβία. Τον πρώτο χρόνο της πανδημίας αναμεταδιδόταν κυρίως εικόνες από τα σερβικά μέσα ενημέρωσης με στόχο να αποδειχθεί η υποστήριξη της Κίνας προς το Μαυροβούνιο, ενώ ταυτόχρονα η Δύση παρουσιαζόταν αδιάφορη στην προσφορά οποιασδήποτε αρωγής.

4.3 Σχέσεις Σερβίας και Μαυροβουνίου

Τα σερβικά μέσα ενημέρωσης αναμφισβήτητα έχουν απήχηση στο αρκετά πιο μικρό και αδύναμο Μαυροβούνιο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Πολλά ζητήματα επιβαρύνουν την σχέση Σερβίας και Μαυροβουνίου, όπως η απόφαση να κρατηθούν στα σερβικά σύνορα οι Μαυροβούνιοι βουλευτές που είχαν υπερψηφίσει

ψήφισμα που απαγόρευε την άρνηση της γενοκτονίας της Σρεμπρένιτσα τον Ιούνιο του 2021 (EURACTIV, 2022). Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών διαταράχτηκαν ιδιαίτερα μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας του Μαυροβουνίου το 2006 από την Ένωση με τη Σερβία και στη συνέχεια επιδεινώθηκαν τον Οκτώβριο του 2008, όταν το Μαυροβούνιο εξόργισε περαιτέρω το Βελιγράδι με την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της πρώην σερβικής επαρχίας του Κοσόβου. Παρά τις τεταμένες σχέσεις των δύο χωρών, τα σερβικά μέσα ενημέρωσης είναι αρκετά δημοφιλή στο Μαυροβούνιο. Οι εξελίξεις στο Μαυροβούνιο αποτελούν συχνά αντικείμενο κάλυψης και αρνητικού σχολιασμού από τα σερβικά μέσα ενημέρωσης, γεγονός που με τη σειρά του προκαλεί αντιδράσεις στο Μαυροβούνιο. Η μεγάλη απήχηση που γνωρίζουν τα σερβικά μέσα ενημέρωσης είναι ανησυχητική εξαιτίας της τάσης που χαρακτηρίζει τη Σερβία για χειραγώγηση στα κράτη της βαλκανικής.

Στην μελέτη των σχέσεων των δύο χωρών είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη οι εξής παράγοντες: Η εγγύτητα των γλωσσών των δύο κρατών, ο σερβικός πληθυσμός στο Μαυροβούνιο και η θρησκεία. Η μαυροβουνιακή γλώσσα αναγνωρίστηκε επίσημα το 2007, και αποτελεί κράμα της σερβικής και κροατικής γλώσσας. Επομένως, διευκολύνεται η πληροφόρηση από σερβικά μέσα ενημέρωσης. Παράλληλα, οι σέρβοι στο Μαυροβούνιο αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη εθνοτική ομάδα στη χώρα. Εκτός από τα παραπάνω, το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού στο Μαυροβούνιο είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, γεγονός που τους συνδέει άμεσα με τη σερβική ορθόδοξη εκκλησία.

Μεγάλα μέσα ενημέρωσης στη Σερβία υποστήριζαν τον πολιτικό συνασπισμό ZBCG (For the Future of Montenegro, Za budućnost Crne Gore, ZBCG), που σχηματίστηκε με τις εκλογές του Αυγούστου το 2020. Τρεις από τα τέσσερις ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς εθνικής εμβέλειας που λειτουργούσαν και συνεχίζουν να λειτουργούν στο Μαυροβούνιο ανήκαν σε σερβικές εταιρίες (Kajosevic, 2021). Ο Milo Djukanovic, πρώην βουλευτής του κοινοβουλίου στο Μαυροβούνιο, έχει υπό τον έλεγχο του ένα από τα πιο σημαντικά μέσα ενημέρωσης στη χώρα, το *Informer*, ενώ το αντίστοιχο στη Σερβία ανήκει στον Aleksandar Vučić (Tomovic, 2014). Σύμφωνα με στοιχεία από το Digital Forensic Center (DFC) το *Blic*, το *Srbija danas*, το *Kurir*, το *Informer* και το *Novosti* για το 2020 γνώρισαν πολύ μεγάλη απήχηση στο Μαυροβούνιο. Η ποιότητα των ειδήσεων ωστόσο αμφισβητείται έντονα. Μεγάλοι και βαρύγδουποι τίτλοι ειδήσεων, επίκληση στο συναίσθημα και ψευδείς ειδήσεις αποτελούσαν το κύριο περιεχόμενο των ειδήσεων. Στη Σερβία, το Μαυροβούνιο παρουσιάζεται ως ένα κράτος του οποίου το έδαφος είναι πρόσφορο για εγκληματικές δραστηριότητες, διαφθορά και διακίνηση ναρκωτικών

Σημαντικό ρόλο στην ρήξη των σχέσεων των δύο γειτονικών κρατών ήταν η ψήφιση νόμου για τη θρησκευτική ελευθερία από το κοινοβούλιο του Μαυροβουνίου. Ο νόμος όριζε πως θα πρέπει οι θρησκευτικές κοινότητες να αποδείξουν το νόμιμο της ιδιοκτησίας τους πριν το 1918, διαφορετικά οι περιουσίες θα περιέλθουν στην περιουσία τους κράτους. Ο νόμος αυτός δημιούργησε εντάσεις καθώς επηρεάστηκε άμεσα η σερβική ορθόδοξη εκκλησία, η οποία κατηγόρησε τη κυβέρνηση του Μαυροβουνίου για «υποκίνηση διχασμού και μίσους» (Maksimović, 2020). Υπό το πρίσμα των γεγονότων αυτών, τα σερβικά μέσα ενημέρωσης αναφερόντουσαν στο Μαυροβούνιο ως μια ασταθή χώρα που στρέφεται εναντίων θρησκευτικών ομάδων και κάνει χρήση αστυνομικής και στρατιωτικής βίας. Σύμφωνα με το Ψηφιακό Εγκληματολογικό Κέντρο του Μαυροβουνίου,

σε λίγους μήνες είχαν δημοσιευτεί περισσότερα από 35.000 άρθρα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τα οποία ήταν αντίθετα στην ψήφιση του νόμου. Από το σύνολο των άρθρων, τα 20.000 προερχόταν από τη Σερβία και μόνο τα 6.000 από το Μαυροβούνιο (Vijesti 25, 2020). Πολλά δημοσιεύματα έκαναν λόγο για το πως η περιουσία της σερβικής ορθόδοξης εκκλησίας θα καταλήξει στα χέρια της αντίπαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας του Μαυροβουνίου ενώ δεν έλειψαν οι αναφορές για μια σχισματική εκκλησία και για πώληση της ακίνητης περιουσίας της (euvdisinfo.eu, 2020).

Η τεταμένη κατάσταση στις σχέσεις των δύο κρατών συνεχίστηκε και λίγους μονάχα μήνες αργότερα με την έναρξη της πανδημίας του COVID-19. Τα σερβικά μέσα ενημέρωσης υποστήριζαν πως η κυβέρνηση του Μαυροβουνίου έδινε ψευδείς αριθμούς κρουσμάτων και θανάτων, γιατί δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει την πανδημία και τις διαστάσεις που αυτή έλαβε στη χώρα. Αυτή η τακτική των σερβικών μέσων ενημέρωσης εναντίον του Μαυροβουνίου είχε ως στόχο, μεταξύ άλλων, να πλήξει τον τουρισμό στη χώρα, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών. Σύμφωνα με το Digital Forensic Center (DFC), παρακινούσαν τους σέρβους πολίτες να μην επιλέξουν το Μαυροβούνιο ως τόπο διακοπών, καθώς η υγειονομική κατάσταση ήταν κρίσιμη και οι τιμές ιδιαίτερα υψηλές.

Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο του 2021 έως και τον Ιανουάριο 2022, τα περισσότερα μέσα ενημέρωσης του Μαυροβουνίου παρουσίαζαν ειδήσεις για τη Σερβία με αρνητική χροιά (κυρίως μέσω των πυλών gradski.me, aktuelno.me και antena.net). Κυκλοφόρησαν ειδήσεις πως ο σερβικός κόσμος «υπονομεύει την κυριαρχία του Μαυροβουνίου» και ότι «προωθεί τη σερβική ηγεμονία στην περιοχή» και πως «η περιφερειακή πρωτοβουλία Open Balkans είναι στην πραγματικότητα ένα όργανο για την εκπλήρωση των στόχων του Σερβικού Κόσμου». Από την άλλη πλευρά, τα περισσότερα σερβικά μέσα ενημέρωσης έκαναν αναφορές για Σέρβους στο Μαυροβούνιο που βρίσκονταν υπό καθεστώς απειλής και αποτελούσαν αντικείμενο διάκρισης από τις τοπικές αρχές. Μάλιστα, ορισμένα μιλούσαν για σερβικούς ιερούς χώρους τους οποίους το Μαυροβούνιο επιθυμούσε να καταλάβει. Επιπρόσθετα, ιδιαίτερα ανησυχία δημιουργήθηκε κατά την διάρκεια της τελευταίας απογράφης πληθυσμού. Το ένα τρίτο του υλικού παραπληροφόρησης των μέσων ενημέρωσης για την απογραφή προήλθε από τη Σερβία, δημιουργώντας ανησυχίες για νόθευση των αποτελεσμάτων, ιδιαίτερα εκείνων που σχετιζόνταν άμεσα με τα ποσοστά των μειονοτήτων στη χώρα (Vukčević, 2022).

Στις βουλευτικές εκλογές στο Μαυροβούνιο, που διεξήχθησαν το καλοκαίρι του 2020, τα σερβικά μέσα ενημέρωσης προσπάθησαν να δημιουργήσουν εντάσεις στο εσωτερικό της χώρας. Μάλιστα στην αρχή δημοσίευαν συχνά τις δηλώσεις των συνασπισμών «Future of Montenegro», «It's in Black and White» και «Peace is Our Nation» ενώ στη συνέχεια άλλαξαν τόνο όταν υπογράφηκε η συμφωνία συνασπισμού στις 9 Σεπτεμβρίου του 2020 (DFC, 2020). Η συμφωνία αυτή όριζε, μεταξύ άλλων, πως το Μαυροβούνιο θα τηρήσει όλες τις υποχρεώσεις της προηγούμενης κυβέρνησης για ενίσχυση των δεσμών με το NATO και θα εφαρμόσει τις μεταρρυθμίσεις που απαιτούνταν για την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Milic, 2020).

Οι προσπάθειες των κυβερνήσεων για χειραγώγηση των μέσων ενημέρωσης δεν είναι τόσο εμφανείς, όπως συναντάται στη Σερβία, αν και υπήρχε έως και πρόσφατα ένας ισχυρός πυρήνας γύρω από τον Milo Đukanović. Στη περίπτωση του Μαυροβουνίου, η εσωτερική κοινωνική πόλωση σε συνδυασμό με την ανάμειξη εξωτερικών παραγόντων οδηγούν σε διαχωρισμούς των μέσων ενημέρωσης της χώρας σε φιλο-σερβικά και φιλο-μαυροβουνιακά, άλλοτε σε φιλοκυβερνητικά και μη ή ακόμη και σε φιλο-ρωσικά και φιλο-δυτικά, όπως συνέβη πρόσφατα.

Τα κύρια προβλήματα που εντοπίζονται στο Μαυροβούνιο είναι η δυσχερής κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι δημοσιογράφοι, οι πιέσεις, η αυτολογοκρισία καθώς και η ρητορική μίσους που αναπαράγεται σε ειδήσεις και δημοσιεύσεις. Η πολιτική πόλωση σε συνδυασμό με τον εσωτερικό ανταγωνισμό, τις περιφερειακές επεμβάσεις και τις οικονομικές συνθήκες επιβαρύνει μια ήδη δυσχερή κατάσταση. Τα εθνικά μέσα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην συντήρησή τους και είναι εκτεθειμένα σε ποικίλες πολιτικές πιέσεις. Τα παραπάνω συμπληρώνουν και οι κομματικές παρεμβάσεις, όπως επισημαίνει και το *Media Pluralism Monitor*. Λίγα είναι τα ανεξάρτητα μέσα ενημέρωσης τα οποία προσπαθούν να επιβιώσουν στη βάση των δημοκρατικών αρχών και του πλουραλισμού (Kosović, 2022).

Είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη ωστόσο και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν άμεσα την βιωσιμότητα και την λειτουργία των μέσων ενημέρωσης. Η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, η ενεργειακή κρίση και η πανδημία, η οποία δεν έχει λάβει ακόμη τέλος, διαδραματίζουν καίριο ρόλο. Οι προκλήσεις, με τις οποίες ήταν αντιμέτωπα τα μέσα ενημέρωσης, όπως η οικονομική ανεξαρτησία, η περιορισμένη αγορά, οι κομματικές παρεμβάσεις έχουν γίνει ακόμη πιο έντονες την τελευταία περίοδο. Τέλος, συνδυαστικά με τα παραπάνω, η επέκταση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και η ανεξέλεγκτη ροή της πληροφορίας ενισχύουν την παραπληροφόρηση και τη χειραγώγηση του κοινού.

5 Ανάλυση κινδύνων της παραπληροφόρησης

Η παραπληροφόρηση στα Δυτικά Βαλκάνια αλλά ιδιαίτερα στη Σερβία και το Μαυροβούνιο αποτελεί μέθοδο για την εκπλήρωση πολιτικών σκοπών και συμφερόντων (EU, 2021). Οι επιπτώσεις της είναι πολυάριθμες και αντανακλούν τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό. Για αυτό το λόγο, η ανάλυση κινδύνων πραγματοποιήθηκε στη βάση των δύο αυτών επιπέδων. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε ανέδειξε τους εξής κυριότερους κινδύνους:

Πίνακας 5. Κίνδυνοι της παραπληροφόρησης

	Κίνδυνος	Πηγές
Πολιτικό επίπεδο	Εσωτερική πόλωση	EU, 2021
	Επέμβαση εξωτερικών δρώντων	CITS, n.d
	Νοθεία σε εκλογές	Cornish, 2020
	Απειλή για τη δημοκρατία	Lewandowsky, Ecker, Seifert, Schwarz, & Cook, 2012)
	Καθυστέρηση ένταξης στην ΕΕ	EU, 2021
	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος	EU, 2021
	Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς	CITS, n.d και Western Technical College, n.d
	Μη πολιτική συμμετοχή	
Κοινωνικό επίπεδο	Προσωπική Ασφάλεια	Burke, 2020
	Αβεβαιότητα και φόβος	National Library of Medicine, 2020
	Άγχος, Κατάθλιψη	National Library of Medicine, 2020
	Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων	Jankowicz, 2020

Εκτός από την ανάλυση κινδύνων, έχουν δημιουργηθεί δύο μήτρες κινδύνων, μια για κάθε περίπτωση μελέτης. Έχει χρησιμοποιηθεί η μήτρα κινδύνου καθώς αποτελεί μια οπτική αναπαράσταση των αξιολογήσεων του κινδύνου (SafetyCulture, 2022) και ενδεχομένως να είναι η πιο διαδεδομένη τεχνική ανάλυσης (Χουντάλας, n.d).

5.1 Αξιολόγηση κινδύνων

Παρακάτω παρατίθεται ο πίνακας για την αναγνώριση των κύριων κινδύνων της παραπληροφόρησης, οποίος στη συνέχεια θα αποδειχτεί ιδιαίτερα χρήσιμος για την ερμηνεία και την ορθή κατανόηση της μήτρας κινδύνων.

Πίνακας 6. Αναγνώριση κύριων κινδύνων της παραπληροφόρησης

Κωδικός	Κίνδυνος
A	Εσωτερική πόλωση
B	Επέμβαση εξωτερικών δρώντων
Γ	Νοθεία σε εκλογές
Δ	Καθυστέρηση ένταξης στην ΕΕ
E	Προσωπική Ασφάλεια
ΣΤ	Αβεβαιότητα και φόβος
Z	Άγχος, Κατάθλιψη
H	Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς
Θ	Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων
I	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος
K	Μη πολιτική συμμετοχή

5.2 Αξιολόγηση Κινδύνων και μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα υπολογίζεται η σημαντικότητα του κινδύνου. Όπως προαναφέρθηκε, αυτή προκύπτει από το γινόμενο της πιθανότητας εκδήλωσης με τον αντίτυπο. Οι τιμές αυτές δεν είναι απόλυτες, αλλά σχετικές.

Πίνακας 7.Αξιολόγηση κινδύνου για την Σερβία

Κωδικός	Κίνδυνος	Πιθανότητα	Αντίτυπος	Σημαντικότητα
A	Εσωτερική πόλωση	4	4	16
B	Επέμβαση εξωτερικών δρώντων	5	4	20
Γ	Νοθεία σε εκλογές	5	4	20
Δ	Καθυστέρηση ένταξης στην ΕΕ	3	2	6
E	Προσωπική Ασφάλεια	3	4	12
ΣΤ	Αβεβαιότητα και φόβος	4	2	8
Z	Άγχος, Κατάθλιψη	3	2	6

Η	Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς	4	3	12
Θ	Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων	4	3	12
Ι	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος	4	4	16
Κ	Μη πολιτική συμμετοχή	3	2	6

Πίνακας 8. Αξιολόγηση κινδύνου για το Μαυροβούνιο

Κωδικός	Κίνδυνος	Πιθανότητα	Αντίκτυπος	Σημαντικότητα
A	Εσωτερική πόλωση	4	4	16
B	Επέμβαση εξωτερικών δρώντων	5	4	20
Γ	Νοθεία σε εκλογές	4	4	16
Δ	Καθυστέρηση ένταξης στην ΕΕ	2	2	4
Ε	Προσωπική Ασφάλεια	4	4	16
ΣΤ	Αβεβαιότητα και φόβος	4	2	8
Z	Άγχος, Κατάθλιψη	3	2	6
Η	Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς	4	3	12
Θ	Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων	4	3	12
Ι	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος	3	3	9
Κ	Μη πολιτική συμμετοχή	2	3	6

Εσωτερικές συγκρούσεις (Α): Η συστημική παραπληροφόρηση είναι πιθανό να οδηγήσει σε πόλωση στο εσωτερικό της κοινωνίας, ιδιαίτερα όταν αφορά ευαίσθητα εθνικά ζητήματα ή περιόδους κρίσεις. Το θέμα της ανεξαρτησίας του Κοσόβου, η πανδημία και οι εκλογικές αναμετρήσεις αποτελούν μερικά από τα ζητήματα αυτά. Είναι επιπλέον σημαντικό να ληφθεί υπόψιν πως τόσο στη Σερβία όσο και στο Μαυροβούνιο υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός εθνικών μειονοτήτων.

Επέμβαση εξωτερικών δρώντων (Β): Ιδιαίτερα στα Δυτικά Βαλκάνια που αποτελούν υπό ένταξη κράτη-μέλη, η επέμβαση εξωτερικών χωρών δεν είναι ασυνήθιστο φαινόμενο και ιδιαίτερα της Ρωσίας.

Νοθεία σε εκλογές (Γ): Η παραπληροφόρηση αποτελεί εργαλείο για τις κυβερνήσεις να επηρεάσουν τα εκλογικά αποτελέσματα. Αυτό εντοπίστηκε, για παράδειγμα, στη περίπτωση των κοινοβουλευτικών εκλογών του Μαυροβουνίου το 2020 καθώς και στη Σερβία το 2020.

Καθυστέρηση ένταξης στην ΕΕ (Δ): Η κατάσταση στα μέσα ενημέρωσης και στην ελευθερία του λόγου αποτελεί αγκάθι στις σχέσεις της Σερβίας και του Μαυροβουνίου με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεν είναι λίγες οι φορές που σε εκθέσεις της ευρωπαϊκής επιτροπής έχει τονιστεί η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στο τομέα των ΜΜΕ (ΕΥ,2021)

Προσωπική Ασφάλεια (Ε): Η πανδημία του COVID-19 κατέδειξε την σοβαρότητα της παραπληροφόρησης, όχι μόνο στις δύο υπό μελέτη χώρες, αλλά και στον παγκόσμιο χάρτη.

Αβεβαιότητα και φόβος (ΣΤ): Ο φόβος και η αβεβαιότητα συναντάται κυρίως σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, όπως πανδημίες ή πολεμικές συρράξεις.

Άγχος, Κατάθλιψη (Ζ): Η ψυχική υγεία επηρεάζεται συχνά από την συστημική παραπληροφόρηση όπως συνέβη και στις δύο χώρες και με την πανδημία σύμφωνα με στοιχεία του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας.

Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς (Η): Η παραπληροφόρηση και η επέμβαση εξωτερικών δρώντων τείνουν να καλλιεργούν ένα αντι-δυτικό και αντι-νατοϊκό κλίμα, όπως αυτό εντοπίζεται στην περίπτωση της Σερβίας. Αυτό απορρέει εν μέρει και από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1990 και τους βομβαρδισμούς του ΝΑΤΟ, αλλά και εξακολουθεί να αναπαράγεται από την τωρινή κυβέρνηση. Επιπλέον, έγινε φανερό και κατά τη διάρκεια της έξαρσης του COVID-19.

Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων (Θ): Ο κίνδυνος αυτός φανερώθηκε κυρίως με την ρωσική εισβολή στην Ουκρανία το 2022. Δεν ήταν λίγες οι εφημερίδες στη Σερβία που δημοσίευσαν ψευδείς ειδήσεις με σκοπό να αποπροσανατολίσουν το ευρύ κοινό και να ταχθεί υπέρ της Ρωσίας.

Έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος (Ι): Σύμφωνα με το Balkan Barometer, η εμπιστοσύνη στο κράτος κυμαίνεται σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (ΕΥ, 2021). Η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις οδηγούν σε διατάραξη των σχέσεων του κράτους με τους πολίτες. Στο Μαυροβούνιο το 2020 η εμπιστοσύνη στο κράτος γνώρισε υψηλότερο ποσοστό από ότι αντίστοιχα στη Σερβία (Balkan Barometer, 2020)

Μη πολιτική συμμετοχή (Κ): Η παραπληροφόρηση ενδέχεται να οδηγήσει σε αποτροπή τους πολίτες από το να συμμετέχουν στις εκλογικές διαδικασίες (ΕΥ, 2021). Το Μαυροβούνιο παρουσιάζει υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής από την Σερβία, η οποία τα έτη 2016-2018 και το 2020 είχε ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά προσέλευσης στα εκλογικά τμήματα (Balkan Barometer, 2020)

Πίνακας 9. Επεξήγηση χρωμάτων στην αξιολόγηση κινδύνου

	Πολύ υψηλός
	Υψηλός
	Μεσαίος
	Χαμηλός
	Πολύ χαμηλός

Στις παρακάτω μήτρες κινδύνων, η πιθανότητα εμφάνισης κινδύνων εντοπίζεται κατά μήκος του άξονα Y και ο αντίκτυπος κατά μήκος του άξονα X.

Πίνακας 10. Μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)-Σερβία

		ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ →				
		1	2	3	4	5
ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΑ ↓	5				B Γ	
	4		ΣΤ	Η Θ	Α	
	3		Δ Ζ Κ	Ι	Ε	
	2			Κ		
	1					

Σύμφωνα με την μήτρα κινδύνων, οι πιο σημαντικοί κίνδυνοι στη Σερβία είναι οι εξής:

- Εσωτερική Πόλωση (Α)
- Επέμβαση εξωτερικών δρώντων (Β)
- Νοθεία σε εκλογές (Γ)

Καθώς και

- Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς (Η)
- Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων (Θ)
- Προσωπική Ασφάλεια (Ε)

Πίνακας 11. Μήτρα κινδύνων (Risk Matrix)-Μαυροβούνιο

		ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ →				
		1	2	3	4	5
ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΑ ↓	5				Β	
	4		ΣΤ	Η Θ	Α Γ Ε	
	3		Ζ	Ι		
	2		Δ	Κ		
	1					

Στη περίπτωση του Μαυροβουνίου, οι πιο σημαντικοί κίνδυνοι είναι:

- Εσωτερική Πόλωση (Α)
- Επέμβαση εξωτερικών δρώντων (Β)
- Νοθεία σε εκλογές (Γ)
- Προσωπική Ασφάλεια (Ε)

Καθώς και

- Δυσπιστία σε δημοκρατικούς θεσμούς (Η)
- Αποπροσανατολισμός πολιτών και αλλαγή απόψεων (Θ)

6 Συμπεράσματα

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια ευρεία συζήτηση γύρω από το ζήτημα της παραπληροφόρησης στα Δυτικά Βαλκάνια και τους κινδύνους που ελλοχεύουν. Ερευνητές και δημοσιογράφοι έχουν εκφράσει τις ανησυχίες για τις διαστάσεις που έχει λάβει η παραπληροφόρηση η οποία ενισχύθηκε ιδιαίτερα με την πανδημία του COVID-19, όπου δημιουργήθηκε πρόσφορο έδαφος για την διάδοση ψευδών ειδήσεων, θεωριών συνωμοσίας και παραπλανητικών πληροφοριών. Στη Σερβία και το Μαυροβούνιο οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν αντικατοπτρίζονται και στα μέσα ενημέρωσης. Η απάντηση στο κεντρικό ερώτημα της εργασίας, *ποιες είναι οι διαστάσεις που έχει λάβει η παραπληροφόρηση στη Σερβία και το Μαυροβούνιο, ποιες επιπτώσεις επιφέρει και ποια είναι η ανάμειξη της Ρωσίας*, καλύφθηκε μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και της συγκριτικής μελέτης των δύο βαλκανικών χωρών.

Σύμφωνα με όσα διατυπώθηκαν στα παραπάνω κεφάλαια, στη Σερβία η παραπληροφόρηση προέρχεται κυρίως από την ίδια την κυβέρνηση και το Σερβικό Προοδευτικό Κόμμα (SNS) του Νυζίć. Ψεύτικα προφίλ στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, έλλειψη κριτικής και ελέγχου στον Νυζίć, οικονομική εξάρτηση των ειδησεογραφικών πρακτορείων από κρατικούς πόρους και επιθέσεις εναντίων δημοσιογράφων μαρτυρούν τις προσπάθειες για έλεγχο της πληροφορίας. Παράλληλα, η εγκατάσταση του ειδησεογραφικού πρακτορείου Sputnik Serbia στο Βελιγράδι δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εξάπλωση της ρωσικής επιρροής στα υπόλοιπα γειτονικά κράτη και την υποβίβαση του ρόλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του NATO (EU, 2021).

Από την άλλη πλευρά, στο Μαυροβούνιο ο κύριος όγκος παραπληροφόρησης πηγάζει από την έντονη παρουσία εξωτερικών παραγόντων, κυρίως της Σερβίας και της Ρωσίας. Η εμπλοκή τους ενισχύθηκε με την ένταξη της χώρας στην Ευρωατλαντική Συμμαχία. Η διάδοση παραπλανητικών ειδήσεων προέρχεται ωστόσο και σε σημαντικό βαθμό και από την εκάστοτε κυβέρνηση. Οι δημοσιογράφοι και οι εργαζόμενοι στον κλάδο των μέσων ενημέρωσης έρχονται αντιμέτωποι με αυστηρό έλεγχο, αυτό-λογοκρισία, απειλές και επιθέσεις.

Συμπερασματικά, η παραπληροφόρηση και η διάδοση ψευδών ειδήσεων είναι μηχανισμός ελέγχου της κοινωνίας αλλά και της διατήρησης ηγεμονικής συμπεριφοράς. Αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές, παρατηρείται ένα κοινό μοτίβο και στις δύο χώρες. Από την μια πλευρά, εξωτερικοί παράγοντες προσπαθούν μέσω της παραπληροφόρησης να επεκτείνουν την επιρροή και δύναμη τους στα δύο κράτη και να αποτρέψουν την εξάπλωση της ΕΕ και του NATO. Από την άλλη πλευρά, η ασταθής πολιτική και κοινωνική κατάσταση ωθεί τους κυβερνώντες να επιδιώκουν ολοένα και πιο στενό έλεγχο των μέσων πληροφόρησης και της ροής της πληροφορίας. Σύμφωνα και με τα πορίσματα που προέκυψαν από την ανάλυση και την μήτρα κινδύνων, οι σημαντικότεροι κίνδυνοι της παραπληροφόρησης είναι κοινói και στις δύο χώρες, ωστόσο διαφέρει ο αντίκτυπος σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Εσωτερική πόλωση, επέμβαση εξωτερικών δρώντων, νοθεία σε εκλογές, δυσπιστία σε δημοκρατικούς

θεσμούς και η προσωπική ασφάλεια είναι από τους βασικότερους κινδύνους που αναδείχθηκαν με βάση τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που προηγήθηκε. Η αντιμετώπιση των κινδύνων της παραπληροφόρησης, δεν δύνανται να εξεταστεί μεμονωμένα. Η συλλογική εξέταση και μελέτη της περιοχής είναι σημαντική, επιδέχεται βαθύτερης ανάλυσης και δύνανται να αποτελέσει έναυσμα για μελλοντική έρευνα.

Είναι σημαντικό να αναφερθούν και να ληφθούν υπόψη οι περιορισμοί της έρευνας που πραγματοποιήθηκε για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας τόσο για την εξαγωγή των συμπερασμάτων όσο και για μελλοντικές έρευνες. Τα περισσότερα άρθρα ήταν στην αγγλική γλώσσα. Αν και μελετήθηκαν και αντλήθηκαν πληροφορίες από ένα σημαντικό αριθμό άρθρων, ωστόσο σημαντική πηγή θα αποτελούσαν τα άρθρα στη σερβική ή μαυροβουνιακή γλώσσα τα οποία δεν μελετήθηκαν εκτενώς. Παράλληλα, η εύρεση άρθρων και δημοσιεύσεων που αποτελούν προϊόν παραπληροφόρησης παρουσιάζει δυσκολίες σε αρκετές περιπτώσεις. Εκτός από τα παραπάνω, υπάρχουν αναφορές για τον πόλεμο στην Ουκρανία, ο οποίος ακόμη και τώρα δεν έχει λάβει τέλος και επομένως καινούργια στοιχεία και δεδομένα ενδεχομένως να εμφανιστούν και να χρησιμοποιηθούν σε μελλοντική διερεύνηση του θέματος. Τέλος, αναφορικά με την ανάλυση κινδύνων της παραπληροφόρησης μέσω της μήτρας κινδύνων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι τιμές που αποδόθηκαν ως πιθανότητα εκδήλωσης και αντίκτυπου του κινδύνου σε καμία περίπτωση δεν είναι απόλυτες. Απουσιάζουν αντικειμενικά δεδομένα όπως είναι τα ποσοτικά.

Κατάλογος Πηγών

Bieber F., Kmezić M. (2015, August). Media Freedom in the Western Balkans. Balkans in Europe Policy Advisory Group. <https://biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/BIEPAG-Media-Freedom-in-the-Western-Balkans.pdf>

Bieber, F., Prelec, T., Jović, D., & Nechev, Z. (n.d.). *The Suspicious Virus: Conspiracies and COVID19 in the Balkans*. Retrieved September 27, 2022, from <https://biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/Conspiracies-and-COVID19-in-the-Balkan-English-2.pdf>

Bogdanović, M. (2020, December). <https://www.reportingdiversity.org/wp-content/uploads/2021/02/Resilience-research-publication-2-Montenegro-English.pdf>. Retrieved September 26, 2022, from <https://www.reportingdiversity.org/wp-content/uploads/2021/02/Resilience-research-publication-2-Montenegro-English.pdf>

Bogdanović, M. (2021, April). *RESILIENCE: For Media Free of Hate and Disinformation: STRENGTHENING PUBLIC TRUST IN THE MEDIA AS A RESPONSE TO DISINFORMATION AND PROPAGANDA*. : Montenegro Media Institute, Podgorica, SEENPM, Tirana and the Peace Institute, Ljubljana. Retrieved September 27, 2022, from <https://seenpm.org/wp-content/uploads/2021/05/Resilience-research-publication-3-Montenegro-English.pdf>

Brogi, E., Dobрева, A., & Parcu, P. (2014). *Freedom of Media in the Western Balkans*. Retrieved October 2, 2022, from <https://policycommons.net/artifacts/1338031/freedom-of-media-in-the-western-balkans/1946218/>

Butcher, P. (2019, January). *Disinformation and democracy: The home front in the information war*. European Policy Center. Retrieved September 27, 2022, from https://www.epc.eu/content/PDF/2019/190130_Disinformationdemocracy_PB.pdf

Čačić, D. (2021, July 23). Telekom Srbija: Vucic's weapon to stifle media freedom. [www.Euractiv.Com](https://www.euractiv.com/section/media/opinion/telekom-srbija-vucics-weapon-to-stifle-media-freedom/). Retrieved July 20, 2022, from <https://www.euractiv.com/section/media/opinion/telekom-srbija-vucics-weapon-to-stifle-media-freedom/>

Caucaso, B. O. E. (n.d.). *Montenegro: three journalists accused of spying for Serbia*. OBC Transeuropa. Retrieved September 26, 2022, from <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Montenegro/Montenegro-three-journalists-accused-of-spying-for-Serbia>

Čavoški, A. (n.d.). *Perceptions of the European Union in Serbia*. Retrieved September 27, 2022, from https://eu.boell.org/sites/default/files/uploads/2013/12/perceptions_of_the_eu_in_serbia.pdf

Cupać, T. (2022, April 4). *Disinformation in Montenegro: Propaganda and a Hunt for Higher Earnings*. Exit - Explaining Albania. Retrieved September 26, 2022, from <https://exit.al/en/2022/04/04/disinformation-in-montenegro-propaganda-and-a-hunt-for-higher-earnings/>

Disrupting Disinformation: A Global Snapshot of Government Initiatives. (2021, September). Global Disinformation Index. <https://www.disinformationindex.org/research/2021-9-29-disrupting-disinformation-a-global-snapshot-of-government-initiatives/>

Dragojlo, S. (2022, May 19). Serbian Journalists Highlight Unresolved Case of Murdered Reporter. Balkan Insight. Retrieved July 20, 2022, from <https://balkaninsight.com/2022/05/17/serbian-journalists-highlight-unresolved-case-of-murdered-reporter/>

Duffy, M., & Green, S. (n.d.). *Organised Chaos: Russian influence and the state of disinformation in the Western Balkans.* The Edward R. Murrow Center for a Digital World. Retrieved October 1, 2022, from <https://sites.tufts.edu/murrowcenter/files/2020/11/Organised-Chaos.pdf>

Đurđević, M. (2021, August 17). Mediji u Srbiji oznaku “saradnici Vlade” vide kao Tviter “žigosanje.” Radio Slobodna Evropa. Retrieved July 20, 2022, from https://www.slobodnaevropa.org/a/31414785.html?fbclid=IwAR164C0-AafWaHcCLI_2MfdxFjvu0Hy-ajniOGA95_egsfixm2lnX7xGMAE

Euronews. (2022, May 14). As Serbia climbs press freedom rankings, opposition journalists still fear abuse. Retrieved July 20, 2022, from <https://www.euronews.com/my-europe/2022/05/13/in-serbia-independent-journalists-branded-spies-traitors-and-bulgarians>

Freedom House. (2022). Freedom in the World 2022: Serbia. Retrieved July 20, 2022, from <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2022>

Green S., Asmolov G., Fagan A., Fridman O., Gjuzelov B. (2021, February). Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them (QA-06-20-090-EN-N). Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union, European Parliament. <https://doi.org/10.2861/221343>

Keegan, K. (2022, April 25). *Clarity for friends, confusion for foes: Russian vaccine propaganda in Ukraine and Serbia* | HKS. Misinformation Review. Retrieved October 1, 2022, from <https://misinforeview.hks.harvard.edu/article/clarity-for-friends-confusion-for-foes-russian-vaccine-propaganda-in-ukraine-and-serbia/>

Lindberg, S. I. (Ed.). (2021, March). Autocratization Turns Viral DEMOCRACY REPORT 2021. V-Dem Institute. https://www.v-dem.net/static/website/files/dr/dr_2021.pdf

Maksimović, S. (2020, January 13). *Montenegrin Law on Religious Freedom: Polarization that benefits the government(s)?* European Western Balkans. Retrieved October 1, 2022, from <https://europeanwesternbalkans.com/2020/01/13/montenegrin-law-on-religious-freedom-polarization-that-benefits-the-governments/>

Marković, R. (2021, November 22). Srbija među 10 zemalja u svetu sa najvećim padom demokratije - Društvo. Dnevni list Danas. Retrieved July 20, 2022, from <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/srbija-medju-10-zemalja-u-svetu-sa-najvecim-padom-demokratije/>

Media Freedom - Balkanmedia Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. (n.d.). Balkanmedia. Retrieved September 26, 2022, from <https://www.kas.de/en/web/balkanmedia/media-freedom6>

Media Freedom and Safety of Journalists in Serbia. (2021, April). Article 19. https://www.ecpmf.eu/wp-content/uploads/2021/05/MFRR-Serbia-mission-report_ENG.pdf

Meister, S. (Ed.). (2018). *Understanding Russian Communication Strategy: Case Studies of Serbia and Estonia* (ifa Edition Culture and Foreign Policy). Stuttgart: ifa (Institut für Auslandsbeziehungen). <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-59979-0>

Miteva, S. (2021, May 4). In Serbia, fake news is spread by state-backed media. *Www.Euractiv.Com*. Retrieved July 20, 2022, from <https://www.euractiv.com/section/media/news/in-serbia-fake-news-is-spread-by-state-backed-media/>

Montenegro convicts Jovo Martinović again, jeopardizing EU accession. (2021, October 4). RSF. Retrieved October 2, 2022, from <https://rsf.org/en/montenegro-convicts-jovo-martinovi%C4%87-again-jeopardizing-eu-accession>

REPORT ON PRESSURES ON & CONTROL OF MEDIA IN SERBIA. (n.d.). GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA ANTI-CORRUPTION COUNCIL. <https://www.mediaobservatory.net/sites/default/files/ATT66449.pdf>

Russia: Russian Media in the Balkans. (2022, September 19). Friedrich Naumann Foundation. Retrieved October 1, 2022, from <https://www.freiheit.org/germany/russian-media-balkans>

RUSSIA'S FOOTPRINT IN THE WESTERN BALKAN INFORMATION ENVIRONMENT: SUSCEPTIBILITY TO RUSSIAN INFLUENCE (No. 978-9934-564-42-0). (2021). NATO Strategic Communications Centre of Excellence. <https://stratcomcoe.org/publications/russias-footprint-in-the-western-balkan-information-environment-susceptibility-to-russian-influence/216>

Russian Disinformation in the Western Balkans during the War in Ukraine. (n.d.). Oslo Center. Retrieved September 27, 2022, from <https://oslocenter.no/news/russian-disinformation-in-the-western-balkans-during-the-war-in-ukraine/>

Rzegocki, S. (2022, September 22). *Chinese Influence in Montenegro*. CEPA. Retrieved October 1, 2022, from <https://cepa.org/comprehensive-reports/chinese-influence-in-montenegro/>

Social Media and the Information War in the Balkans. (2022, February). BALKAN FREE MEDIA INITIATIVE. <https://static1.squarespace.com/static/607edb92071ad0422f427dcb/t/624470ff70635447e17d786c/1648652553350/Social+Media+Report+BFMI.pdf>

Stamatoukou, E. (2022, April 4). *Conference Discusses Ways to Counter Fake News*. BIRN. Retrieved September 26, 2022, from <https://birn.eu.com/news-and-events/birn-conference-discusses-ways-to-counter-fake-news/>

State of SLAPPs in Serbia. (2021, December). Article 19, ABA Center for Human Rights, and NUNS. https://www.article19.org/wp-content/uploads/2022/02/A19-Serbia-SLAPPs-report_Final_16Feb22.pdf

Švarn, F. (2021, December 29). European Commission Report on media freedom in Serbia: Progress detected through a microscope. European Western Balkans. Retrieved July 20, 2022, from <https://europeanwesternbalkans.com/2021/12/29/european-commission-report-on-media-freedom-in-serbia-a-progress-detected-by-a-microscope/>

Teofilović I., Zahirović T., Stojanović M., Popović D. (2018, September). FREEDOM OF EXPRESSION AND MEDIA FREEDOM IN SERBIA IN THE EU INTEGRATION PROCESS. Civic Initiatives. <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2019/04/FREEDOM-OF-EXPRESSION-AND-MEDIA-FREEDOM-IN-SERBIA-IN-THE-EU-INTEGRATION-PROCESS.pdf>

The impact of disinformation on democratic processes and human rights in the world. (2021, April). Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union. Retrieved October 1, 2022, from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653635/EXPO_STU\(2021\)653635_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653635/EXPO_STU(2021)653635_EN.pdf)

Thierry Pairault, Laure Deron, Paola Pasquali. Montenegro, China, and the Media: A Highway to Disinformation?. 2021. fhalshs-03472066f <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03472066/document>

“Ukraine attacked Russia”: How Serbian pro-government tabloids reported on yesterday’s events. (2022, February 22). European Western Balkans. Retrieved October 1, 2022, from <https://europeanwesternbalkans.com/2022/02/22/ukraine-attacked-russia-how-serbian-pro-government-tabloids-reported-on-yesterdays-events/>

Vukovic, D. (n.d.). *Media Pluralism Monitor 2016 Monitoring Risks for Media Pluralism in the EU and Beyond: Country report: Montenegro.* Centre for Media Pluralism and Media Freedom. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/46815/Montenegro_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y

700 FALSE NEWS STORIES IN SERBIAN TABLOIDS IN 2018. (2019). EUvsDiSiNFO. Retrieved October 2, 2022, from <https://euvsdisinfo.eu/700-false-news-stories-in-serbian-tabloids-in-2018/#>